

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Şükürzadə İlkin Rafiq oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Ödəniş sisteminin inkişafında yeni meyllər” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifrivəadi 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma

Bank işi

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.d.prof. Məmmədov Z.F.

İ.e.n.prof. Rzayev R.M.

Kafedra müdiri

İ.e.d.prof. Məmmədov Z.F.

BAKI - 2015

MAGİSTR DİSSERTASİYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının adı “Ödəniş sisteminin inkişafında yeni meyllər”

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Ödəniş sistemləri maliyyə infrastrukturunun vacib həlqəsi kimi	
1.1. Ödəniş sistemləri və onların hüquqi əsasları.....	6
1.2. Milli ödəniş sisteminin quruluşu (infrastruktur).....	18
1.3. SWİFT - Beynəlxalq maliyyə ödənişlərini həyata keçirən təşkilat kimi.....	33
II FƏSİL. Nağd və nağdsız ödəniş sisteminin təşkilinin əsasları	
2.1. Nağd pul dövriyyəsinin təşkili və onun müasir vəziyyəti.....	36
2.2. Elektron ödəniş sistemləri və nağdsız hesablaşmalar.....	48
III FƏSİL. Ödəniş sisteminin inkişafı prosesində yeni perspektivlər	
3.1. Nağd pul dövriyyəsinin Mərkəzi Bank səviyyəsində təşkilinin tənzimlənməsi istiqamətləri.....	59
3.2. Nağdsız hesablaşmaların reallaşmasında elektron ödəniş sistemindən istifadənin genişləndirilməsinin əsas istiqamətləri.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	71
PEZİOME	73
SUMMARY	75

Magistrant (A.S.A.)	<u>Şükürzadə İlkin Rafiq oğlu</u>
Elmi rəhbər	<u>İ.e.d.prof. Məmmədov Z.F.</u> (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ödəniş sistemi pul vəsaitlərinin köçürülməsinə, hesablaşmaların və ödəniş dövriyyəsinin iştirakçıları arasında borc öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə imkan verən və özündə texnoloji vasitələri, zəruri normativ hüquqi bazanı, maliyyə institutlarını birləşdirən sistemdir. Ölkədə maliyyə bazarlarının və bank sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi, iqtisadi subyektlər arasında hesablaşmaların etibarlı şəkildə aparılması və nəticədə pul siyasətinin effektivliyinin artırılması sabit və etibarlı fəaliyyət göstərən ödəniş sistemlərinin mövcudluğunu zəruri edir. İqtisadiyyatın inkişaf tempi, maliyyə bazarlarının inkişafı fonunda rəqabətin güclənməsi və qarşılıqlı inteqrasiya effektiv fəaliyyət göstərən milli ödəniş sistemində əsaslanır. Maliyyə infrastrukturunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan ödəniş sistemləri bütövlükdə ölkədə iqtisadi fəaliyyətə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması, iqtisadiyyatda keçid dövrünün başa çatması, əhalinin həyat səviyyəsinin daim yüksəlməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası müasir texnoloji tələblərə cavab verən və müasir beynəlxalq standartlara əsaslanan ödəniş sistemlərinin formalaşdırılmasını və bu sahədə ardıcıl islahatların həyata keçirilməsini zəruri edir. Fikrimizcə, elə bu zərurət də, mövzunun və dissertasiyanın aktuallığını əsaslandırır.

Dissertasiyanın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin arxitekturası, onların xüsusiyyətləri, ölkə iqtisadiyyatındakı rolu təşkil edir. Tədqiqatın obyektı qismində isə ödəniş sistemlərinin infrastrukturunu, növləri, xarakteristik cəhətləri çıxış edir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi qloballaşan dünya iqtisadiyyatında milli ödəniş sisteminin, müasir ödəniş sistemlərinin xüsusiyyətlərinin, ödəniş sistemlərinin iqtisadiyyatda rolunun, qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sisteminin ödəniş sistemlərinə inteqrasiyasının, Milli Ödəniş Sistemi infrastrukturunun genişləndirilməsinin, ödəniş sistemlərinin inkişaf perspektivlərinin və s. məsələlərin

elmi cəhətdən əsaslandırılması, problemlər üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və tədqiqatın işlənməsi metodları.

Dissertasiyanın yazılmasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumat bazasından və normativ sənədlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin bu barədə elmi əsərləri də dissertasiya işinin nəzəri mənbələrini təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Müasir şəraitdə ödəniş sistemlərinin strukturu, təyinatı və istiqamətləri nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib, təhlil olunmuşdur;
- ✓ Milli ödəniş sistemlərinin spesifik xüsusiyyətləri öyrənilmiş və bütövlükdə, iqtisadiyyatda pul dövriyyəsinin nağd formadan nağdsız formaya keçirilməsinə onun təsiri əsaslandırılmışdır;
- ✓ Ölkə iqtisadiyyatında inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılması üçün dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin tənzimlənməsində ödəniş sistemlərinin rolu müəyyənləşdirilmişdir;
- ✓ Ödəniş sistemləri dövlətin maliyyə siyasəti ilə sıx bağlılığının əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti. Ödəniş sistemləri sahəsində islahatların həyata keçirilməsinə, zəruri infrastrukturun formalaşdırılmasına baxmayaraq, yaradılmış potensialdan və infrastruktur imkanlarından tam və səmərəli istifadə olunması, regionlarda elektron maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının formalaşdırılması, əhalinin

maliyyə savadlılığının artırılması və digər sahələrdə həlli vacib olan bir sıra məsələlər mövcuddur.

Bu məsələlərin həlli və ödəniş sistemlərinin effektiv və təhlükəsiz fəaliyyətinin, maliyyə bazarlarının stabil inkişafının, hökumət qurumlarının və iqtisadi subyektlər qismində çıxış edən tərəflərin ödəniş sistemlərinə cəlb olunmasının, nağdsız dövriyyənin həcmnin artırılmasının təmin olunması, habelə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında ödəniş sistemlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə dissertasiya işinin nəticələrindən istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 100 səhifə təşkil edir.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsədi, vəzifələri, predmeti araşdırılır.

Birinci fəsil “Ödəniş sistemləri maliyyə infrastrukturunun vacib həlqəsi kimi” adlanır və 3 paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə ödəniş sistemləri və onların hüquqi əsasları, milli ödəniş sisteminin quruluşu (infrastruktur) və beynəlxalq maliyyə ödənişlərini həyata keçirən təşkilat SWIFT-in xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

“Nağd və nağdsız ödəniş sisteminin təşkilinin əsasları” adlı ikinci fəsildə nağd pul dövriyyəsinin təşkili və onun müasir vəziyyəti, elektron ödəniş sistemləri və nağdsız hesablaşmalar öz nəzəri həllini tapmışdır.

Üçüncü fəsil “Ödəniş sisteminin inkişafı prosesində yeni perspektivlər” adlanır. Burada nağd pul dövriyyəsinin Mərkəzi Bank səviyyəsində təşkilinin tənzimlənməsi istiqamətləri və nağdsız hesablaşmaların reallaşmasında elektron ödəniş sistemindən istifadənin genişləndirilməsinin əsas istiqamətləri geniş şəkildə araşdırılmışdır.

I FƏSİL. ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİ MALİYYƏ İNFRASTRUKTURUNUN VACİB HƏLQƏSİ KİMİ

1.1. Ödəniş sistemləri və onların hüquqi əsasları

Azərbaycanda ödəniş sistemləri böyük miqdarda ödənişlər üçün kredit köçürmələri və əsasən kredit köçürmələri və pərakəndə əməliyyatlar üçün nağd pulun istifadəsi ilə xarakterizə edilir. İndiyədək nə banklararası, nə də bankdaxili səviyyədə çeklər və birbaşa debetlər kimi debet ödəniş alətləri geniş istifadə edilmir. Yeni manat ölkədə olan yeganə hüquqi ödəniş vasitəsidir. Qanuna görə rezidentlər tərəfindən Azərbaycanda həyata keçirilən bütün ödənişlər yeni manatla olmalıdır.

Azərbaycanda iki əsas ödəmə sistemi mövcuddur: Böyük və yüksək prioritetli ödənişlər üçün Azərbaycan Banklararası Ödəniş Sistemi (AZİPS) və az miqdarda olan ödənişlər üçün Xırda ödənişlərin hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHK). Hər ikisi Milli Bank tərəfindən idarə edilir və yalnız yeni manatla həyata keçirilir.

AZİPS real vaxt hesablaşma sistemi (RTGS) olub iştirakçıların Milli Bankda olan hesabları arasında vəsaitlərin elektron köçürülməsini həyata keçirir. Bu ödəniş sistemində 43 iştirakçı var. Əgər ödəməni həyata keçirmək üçün lazımı qədər vəsait varsa AZİPS real vaxt əsasında yeni manatla hesablaşmanı təmin edir. Əgər lazımı qədər vəsait yoxdursa o zaman əməliyyat avtomatik olaraq gözləmə növbəsinə göndərilir və orada ödəmə üçün lazım olan miqdarda vəsait daxil olana qədər gözləyir. Milli Bank qeyri - likvidliyi qənaətbəxş olan iştirakçıları günlük və gecəlik (overnayt) pulsuz güzəştli kreditlərlə təmin edir. Bu proses avtomatlaşdırılmadığına görə iştirakçılar kreditin ayrılması üçün Bazar əməliyyatları departamenti ilə əlaqə saxlamalıdırlar. İştirakçılara gün ərzində ehtiyat tələblərindən istifadə etməyə icazə verilir. Ehtiyat tələbi hazırda bankın həm yerli, həm də xarici valyutada 1 il və ya az müddətli öhdəliklərinin 10 faizi həcmindədir. 2005 – ci ildə AZİPS sistemində ümumilikdə 14,7 milyard ABŞ dolları həcmində 316,061 ödəniş həyata keçirilmişdir.

Paket prosesinqi XÖHKS – ün əsas tərəfidir. Ödənişlər eyni gündə iki sessiya müddətində saat 9:15 dən 13:35 - ə qədər və 13:35 – dən 15:05 - ə qədər həyata keçirilir. Əgər XÖHKS alt hesabında lazımı qədər vəsait varsa paket hesablaşması ümumi əsasda aparılır. Bu məqsədlə, iştirakçılar ilk olaraq AZİPS – dən vəsait köçürməklə özlərinin XÖHKS hesablarına vəsait yerləşdirməlidirlər. Əgər lazımı qədər vəsait yoxdursa o zaman əməliyyat avtomatik olaraq gözləmə növbəsinə göndərilir və orada ödəmə üçün lazım olan miqdarda vəsait daxil olana qədər gözləyir. Günün sonunda bu növbə ləğv edilir və XÖHKS alt hesabında qalan vəsait geriyə əsas AZİPS hesabına köçürülür. 2005 – ci ildə XÖHKS vasitəsilə 1,319 milyon ABŞ dolları dəyərində 754,490 ödəmə həyata keçirilib.

Digər nağdsız ödəniş alətlərinə gəldikdə isə ödəniş kartı yavaş yavaş inkişaf etməkdədir ki, bu da özünü xüsusən son illərdə biruzə verir. Dövriyyədə olan kartların əksəriyyəti (85 faiz) debet kartlarıdır və bunlar da bankomatlardan pul çıxarmaq üçün istifadə edilməkdədir. Çox az miqdarda isə POS terminallarda əməliyyatlar aparılır. Ölkədə əsas iki ödəniş kartı operatorları var: Beynəlxalq banka məxsus olan və indiyədək bazarda əsas hissəni tutan Azərikard və Milli Bankın sponsoru olduğu Millikart.

Hazırda SWIFT – ə 40 kommersiya bankı qoşulub. Köçürmələr, xüsusən də beynəlxalq ödənişlər Azərbaycan üçün çox önəmlidir. Bu əsasən Rusiyadan pul göndərilən şəxslər üçün vacibdir. Çünki bu ödəmələrin ÜDM – da öz payları var.

Azərbaycanda banklar kiçik əhali mərkəzlərinə xidmət göstərmir. Buna görə də əsas şəhərlərdən kənardə maliyyə xidmətlərinə çıxış geniş yayılmayıb. Azərbaycanda belə ərazilərdə bəzi əsas maliyyə xidmətləri Bakıdan kənardə 1,200 – dən çox şöbəsi olan Azərpoçt tərəfindən göstərilir. Pərakəndə ödəniş sahəsində uyğun iştirakçıya çevrilməsi üçün hökumət Azərpoçtun infrastrukturunu modernləşdirmək, onu lazımı vasitələrlə təmin etmək üçün yeni bir layihə həyata keçirməyə başlayıb. .

Milli Bank Azərbaycanda 2005 – 2007 – ci illərdə Milli Ödəniş Sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün Dövlət Proqramı hazırlayıb, Nazirlər Kabinetinə təqdim edib. Proqram, prezidentin 9 dekabr 2004 – cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilib. Dövlət Proqramının prinsiplial hədəfləri bunlardır:

1) Hər bir sahədə, geniş əhali kütləsi və bütün biznes müəssisələri tərəfindən elektron ödəniş sistemlərinin geniş istifadəsinin təmin edilməsi;

2) inzibati sərhədləri nəzərə almadan ölkə daxilində bütün ölkəni əhatə edən vahid electron ödəniş sahəsinin yaradılması;

3) Hüquqi müəssisələrin və fərdlərin maliyyə xidmətlərinə çıxışının və bank sisteminin biznes müəssisələrinə və digər təsərrüfatlara çıxışının artırılması və inkişaf etdirilməsi;

4) Dövriyyədəki nağd vəsaitin nağdsız vəsaitlə əvəz edilməsi və belə resursların bank sistemi daxilində toplanması ilə onların ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına investisiya kimi qoyulması üçün mühitin yaradılması.

Kommunal ödənişlər (elektrik, qaz, su, telefon və s.) kimi vergi və gömrük ödəmələrinin də ödəniş sistemlərinin milli infrastrukturuna daxil edilməsi ilə bağlı texnoloji inteqrasiya üçün bir layihə var. Bu layihədə informasiyaya çıxış imkanı verən və bütün kommunal ödəmələrin bütün kommersiya banklarından, Azərpoçtdan, bankomatlardan və internet vasitəsilə ödənilməsini mümkün edən vahid verilənlər bazasının yaradılması nəzərdə tutulur. Hesablaşma XÖHKS – də həyata keçiriləcək.

Nəzarət funksiyasının inkişaf etdirilməsi də Milli Bank üçün qısamüddətli prioritetdir. Milli Bank və beynəlxalq ekspertlər qrupu ödəniş sistemlərinin öyrənilməsini yenidən başa çatdırmışlar və hazırda Milli Bankda yeni nəzarət formalarının həyata keçirilməsi üzərində işləyirlər.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının (AMB) ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir.

Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamentinin missiyası müasir standartlara cavab verən elektron ödəniş sistemlərinin yaradılması, onların sabit və fasiləsiz istismarının təşkil edilməsi, beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə baş verən meyllər nəzərə alınmaqla daim inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

AMB tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında beynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki yardımını və maliyyə köməyindən istifadə edilməklə son on il ərzində Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş islahatlar aparılmışdır.

1998-ci ildə Milli Ödəniş Şurasında Milli Ödəniş Sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları və strategiyası hazırlanmışdır.

2001-ci ilin əvvəllərində Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi AZIPS yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. AZIPS sisteminin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real vaxt rejimində (on-line) həyata keçirilməsinə, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına imkan yaranmışdır.

AZIPS sistemi SWIFT şəbəkəsi üzərində qurulan Y arxitekturaya malikdir, məlumat mübadiləsinin yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təmin edir və müasir standartlara tamamilə uyğundur. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün banklar, Mərkəzi Bank, bank olmayan Aqrarkredit birliyi, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi sistemin üzvüdürlər.

2002-ci ilin sonlarından etibarən Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin bazasında Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi XÖHKS yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Beləliklə,

kiçik həcmli, lakin daim təkrarlanan xırda ödənişlərin (əmək haqqı, sosial müdafiə ödənişləri, telefon, qaz, su, elektrik enerjisi üzrə kommunal ödənişlər və s.) elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilməsinə, eyni zamanda, xırda ödənişlərin əsas iştirakçıları olan kommunal xidməti müəssisələrinin, böyük sayda ödəniş əməliyyatları (məs., vergi, gömrük və sosial müdafiə ödənişləri) aparan hökumət qurumlarının Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturuna inteqrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradıldı.

XÖHKS sistemi Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərində qurulmuşdur, məlumat mübadiləsinin yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təmin edir və müasir standartlara tamamilə uyğundur. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün banklar, Mərkəzi Bank, bank olmayan Aqrarkredit birliyi, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi , Azərbaycan İpoteka Fondu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Naxçıvan Ərazi İdarəsi sistemin üzvüdürlər.

AZİPS və XÖHKS sistemlərinin fəvqəladə hallarda etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onların Sumqayıt Ehtiyat Mərkəzində ehtiyat surətləri yaradılmışdır. Sistemlərin əsas və ehtiyat mərkəzlərdə yerləşən serverləri arasında real vaxt rejimində informasiya mübadiləsi təşkil edilmişdir.

Ödəniş sistemləri sahəsində aparılan islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və regionlara istiqamətləndirilməsi, yaradılmış Milli Ödəniş Sisteminin imkanlarından daha aktiv istifadə olunması, bütün ölkə üzrə vahid elektron ödəniş məkanının yaradılması, hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da artırılması zərurətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 9 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq ölkədə kart ödənişlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının tamamlanması üçün yeni infrastrukturun – “MilliKart” Prosesinq Mərkəzi yaradılaraq respublikada fəaliyyət göstərən 18 bankın idarəçiliyinə və istifadəsinə verilmişdi.

Kommunal xidməti müəssisələrinin daxili informasiya sistemlərinin beynəlxalq standartlar əsasında təkmilləşdirilməsi və ödəniş sistemləri infrastrukturuna texnoloji inteqrasiyasının tamamlanmasının icrası ilə əlaqədar olaraq kommunal xidməti haqlarının yığılı üzrə Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sisteminin KÖMİS yaradılaraq 2008-ci ilin 11 iyul tarixindən etibarən istismara verilmişdir. Sistem vasitəsilə KÖMİS-ə qoşulmuş kommunal xidməti müəssisələri üzrə ödənişləri həm nağd, həm də bankomatlarda və KÖMİS-in “İnternet Service” xidmətindən istifadə etməklə ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür.

Mərkəzi Bank tərəfindən beynəlxalq maliyyə institutları, inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin mərkəzi bankları, o cümlədən MDB dövlətlərinin mərkəzi bankları ilə ödəniş sistemlərinin öyrənilməsi və inkişafı sahəsində əməkdaşlıq daim genişləndirilir və təcrübə mübadiləsi aparılır. Departamentin əməkdaşları Dünya Bankının “MDB dövlətlərinin ödəniş sistemləri və qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sistemləri sahəsində təşəbbüs (CİSPİ)” layihəsi qrupunun tərkibində MDB dövlətlərinin iştirakı ilə keçirilən görüşlərdə, eyni zamanda, Türkiyə Mərkəzi Bankı və BHB tərəfindən təşkil olunan Şərqi Avropa ölkələrinin iştirakı ilə keçirilən görüşlərdə iştirak edir, ödəniş sistemləri üzrə təcrübə mübadiləsi aparır. Dünya Bankının “MDB dövlətlərinin ödəniş sistemləri və qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar sistemləri sahəsində təşəbbüs” layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın ödəniş və qiymətli kağızlar üzrə hesablaşma sistemləri adlı kitab – Gümüş Kitab hazırlanmış, Dünya Bankı tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mərkəzi Bank tərəfindən ödəniş sistemləri sahəsində əldə edilmiş uğurlar müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və nailiyyətlər bir sıra mərkəzi bankların diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, ödəniş sistemində aparılan islahatlarla tanış olmaq və təcrübə mübadiləsi keçmək üçün Qırğızıstan və Gürcüstan respublikalarının mərkəzi banklarının, 6 Mərkəzi Afrika ölkəsini (Çad, Kamerun, Konqo, Mərkəzi Afrika Respublikası, Qabon və Ekvatorial Qvineya) təmsil edən Mərkəzi Bankın, Oman Mərkəzi Bankının və Əlcəzair Mərkəzi Bankının nümayəndələri Mərkəzi Bankda olmuş, AZİPS və XÖHKS sistemlərinin iş prinsipi ilə tanış olmuşlar.

Azərbaycan Respublikasının ödəniş sisteminin hüquqi çərçivəsi aşağıdakı sənədlərə əsaslanır: Mülkü Məcəllə, Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Milli Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bundan əlavə, “Azərbaycan Respublikasında Klirinq hesablaşmaları və pul köçürməkləri haqqında Təlimatlar”, “Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklar arasındakı hesablama Qaydaları” kimi AMBnin məcburi aktlarından (Qaydalar) da istifadə olunur. AMB həmçinin kommersiya banklarına təmin etdiyi xidmətlərlə bağlı banklarla fərqli müqavilələr imzalamışdır.

“Banklar haqqında” Qanun və “Milli Bank haqqında” Qanunlar bir müddət əvvəl qəbul olunmuşdur. Belə ki, hər iki sənəd ictimai dairələrsə müzakirə edildikdən sonra 2004- cü ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Milli Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 26 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamına əsaslanır. Qanun Milli Məclisədə qəbul olunduqdan sonra qüvvəyə minmişdir. Qanun aydın şəkildə AMB-nin hüquqi statusu, məqsədləri və funksiyaları, hökumət daxilindəki rolu və mövqeyini açıqlayır və AMB-nin hesabatlılığı ilə bağlı müddəaları nəzərdə tutur. Ödəniş sisteminin sabitliyi və inkişafı, bank sisteminin sabitliyi və inkişafının təmin edilməsi ilə yanaşı AMB-nin ən mühüm funksiyalarından hesab olunur.

AMB Qanun qüvvəsinə malik qaydalar hazırlayıb tətbiq etdiyindən Azərbaycanda ödəniş sistemləri ilə bağlı hüquqi çərçivə çevikdir. AMB-nin daxili qaydaları İdarə Heyəti və ya İdarə Heyətinin Sədri tərəfindən təsdiqlənir. Lakin AMB-nin normativ qaydaları AMB-nin İdarə Heyəti tərəfindən təsdiqlənərək Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilir. AMB bir müddətdir ki, BVF –u ilə birlikdə müasir elektron sistem qanunvericiliyi üzərində işləyir. Yeni qanun layihəsi hazırlanmış və hazırda təsdiq prosesindədir. Bu qanunun qüvvəyə minməsilə ödəniş sistemlərinə əlavə dəstək təmin olunacaqdır.

Qanunvericiliyə əsasən, milli valyutada bütün banklararası əməliyyatlar AZİPS və ya XÖHKS vasitəsilə emal olunmalıdır. Manatda olan müxbir hesablar vasitəsilə hesablaşmalar qadağandır.

AMB mütəmadi olaraq AZİPS-lə bağlı qanun və qaydalara düzəlişlər edir. Əsas qaydalara “Azərbaycan Respublikasında Klirinq hesablaşmaları və pul köçürmələri Qaydaları”, “Azərbaycan Respublikasında Fəaliyyət Göstərən Banklar arasında hesablama Qaydaları”, fərqli metodoloji rəhbərliklər və AMB ilə banklar arasındakı müqavilələr daxildir. Bu sənədlər sistemin arxitekturası, vaxt cədvəli, risklərin idarəedilməsi prosedurları, həmçinin fərqli tərəflərin rolları və hüquqi çərçivəni açıqlayır. Bu sənədləri asanlıqla əldə etmək olar.

Digər müvafiq qanunlar və normativ aktlar aşağıdakılardır:

1. Kassa dövriyyəsi üzrə 747 və 748 nömrəli statistik hesabatlarının tərtib edilməsinə dair metodoloji təlimatlar.
2. Bank sistemində nağd pulla işin təşkili və idarə olunması prosedurları.
3. Dövriyyədən çıxarılmış AMB-nin banknotlarının ləğv edilməsi üzrə prosedurlar.
4. Azərbaycan Respublikasında elektron ödəniş alətlərinin (plastik kartların) istifadəsinə və ləğv edilməsinə dair Milli Bankın təlimatı.
5. Yaddaş sikkələrinin buraxılması və qeydiyyatı haqqında prosedurlar.
6. Mərkəzi Xəzinədarlığın cari və transit hesabları arasında hesablaşmaların təşkil edilməsinə dair prosedurlar.
7. Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında nağd pulla əməliyyatların və qiymətlililərin yığılmasının təşkili üzrə prosedurlar.

8. Azərbaycanca fəaliyyət göstərən banklar arasında hesablaşmanın təşkili üzrə prosedurlar.

9. Fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasından xarici valyutanın idxalı və Azərbaycan Respublikasına ixracı üzrə Qaydalar.

10. Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin xarici valyutada əməliyyatlarına nəzarət edilməsinə dair prosedurlar.

11. Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatları tərəfindən xarici bankların milli valyutada müxbir hesablarının açılması və aparılması haqqında prosedurlar.

12. Azərbaycan Respublikasının müvəkkil banklarında açıq mövqe limitlərinin müəyyən edilməsi və idarə edilməsi üzrə prosedurlar.

13. Bank hesabların açılması, idarə edilməsi və bağlanması haqqında prosedurlar.

Azərbaycan Respublikasının Mülkü Məcəlləsi qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən əsas hüquqi sənəddir. Bazarın fəaliyyəti həmçinin Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) normativ aktları və standartları ilə tənzimlənir. QKDK hər əməliyyat günün sonunda BFB və bazar iştirakçıları tərəfindən hazırlanmış hesabatları təhlil edərək əməliyyatlara monitorinq edir.

Lisənziya əsasında fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar üzrə depozitarilərin qiymətli kağızları Mülki Məcəllənin 1078-33-5 maddəsinə əsasən üçüncü şəxslərin iddiasından qorunur. Mülkü Məcəllə həmçinin qiymətli kağızların hüquqi mülkiyyətçisi depozitaridir. Qiymətli kağızlar üzrə mülkiyyətin ikili qeydiyyatı sistemində (yəni ki, depozitari və qeydiyyat orqanı) saxlanma riskini azaltmaq üçün depozitarilər qeydiyyat orqanında qiymətli kağızların nominal sahibləri kimi uçota alınır. Təcrübədə Depozitari kiçik ölçülü qiymətli kağızlar istisna olmaqla bütün digər qiymətli kağızların qeydiyyatını özü aparır.

Derivativlər Azərbaycanda çox nadir hallarda mübadilə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, prinsipcə derivativlərin mübadiləsi qiymətli kağızlarla bağlı qanunvericiliyə tabe olacaqdır.

Maliyyə əqdlərində əvəzləşdirmə qanunvericilikdə açıqlanmamışdı. Cari qaydalar hesablaşmanın vaxtını və sistem tərəfindən qəbul olunmuş ödəniş tapşırıqlarının ləğv edilmədiyini müəyyən edir. Bu qaydalara əsasən, əgər ödəniş AMBnin baş mühasibat kitabında tərəflərin hesablarında uçota alınarsa, o halda yekun olur və onu ləğv etmək olmur.

Qaydalarda sıfır saat qaydasına istinad edilmir. Banklar haqqında Qanunda bankın iflası halında atılacaq addımlar açıqlanmışdır. Maddə 60-a əsasən İflas haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu və ya bu qanunu əvəz edən hər hansı bir qanun tam və ya qismən banklara tətbiq edilə bilməz. Banklar haqqında Qanunun 73-cü maddəsinə (Ödəniş sistemlərində hesablaşmaların qətilyi) əsasən 72.1 maddəsinə (iflas prosedurları ilə bağlı) baxmayaraq, ödəniş sistemlərinə daxil edilən və həmin sistemlərin qaydaları ilə gerigötürülməz hesab edilən hesablaşmalar üzrə ödəniş tapşırıqları, o cümlədən qiymətli kağızlar üzrə ödənişlər bankın müflis elan olunmasına dair qərar qəbul edildiyi halda hüquqi qüvvədə qalır və üçüncü tərəf üçün məcburi olur, bu şərtlə ki, ödəniş tapşırıqları həmin qərar qüvvəyə minənədək gerigötürülməz olsun. Köçürmələr bu şərtlə hüquqi qüvvəyə malik olmur və üçüncü tərəf üçün məcburi olmur ki, ləğvedici sistemin operatorunun bankın müflis elan olunmasına dair qərar çıxarıldığından ödəniş tapşırıqları köçürmələri həyata keçirən sistemin qaydalarına görə gerigötürülməz olanadək xəbər tutduğunu sübut edə bilsin. Bankın müflis elan olunmasına dair qərar qüvvəyə minənədək bağlanmış müqavilə və əqdləri ləğv edən və ya təxirə salan hər hansı normativ hüquqi akt və ya sərəncam ödəniş sistemləri vasitəsi ilə həyata keçirilmiş klirinqin nəticələrini ləğv edə bilməz.

Cari qanunvericilik. Xüsusən də “Elektron imzalar və elektron sənədlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu elektron emal üzrə qayda və prosedurları aydın şəkildə müəyyən etmişdir.

Hesablaşma sistemlərində təminat ümumiyyətlə qısamüddətli hökumət qiymətli kağızlarından ibarətdir və onlar yenidənsatış müqavilələri (repo) əsasında idarə edilirlər. Bu qiymətli kağızların sahiblərinin hüquqları Azərbaycan Qanunları və qanunvericilik aktları ilə qorunur. Onlar həmçinin ödəniş qabiliyyəti olmadığı hallarda da qorunurlar.

Milli Bankın ödəniş sistemlərində iştirakı Qanunda tələb edilir. Milli Bank sağlam maliyyə sisteminin yaradılmasına və yaxşı işləyən ödəniş sisteminin qurulmasına böyük önəm verir. Onun həmçinin ödəniş sistemləri kimi maliyyə vasitəçilərini və maliyyə xidmətlərini tənzimləmək hüququ var.

Milli Bank banklararası vəsaitlərin köçürülməsi üçün işlətdiyi iki sistemə sahibdir : AZIPS və XÖHKS (BCSS). Bu sistemlər dördüncü fəsilə ətraflı təsvir ediləblər. Milli Bankda AZIPS və XÖHKS – nin bütün iştirakçıları üçün cari hesablar mövcuddur. Buraya Maliyyə Nazirliyinin Xəzinədarlığı, kommersion bankları, BFB-sı və BBVB-sı daxildir.

Milli Bank nəzarət funksiyasının inkişafına çox diqqət yetirir. Layihə diqqət altındadır və həyata keçirilməkdədir. Milli Bankın ödəniş sistemləri üzərində nəzarətdəki hüququ çox aydındır. Milli Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun 4.2 maddəsində Milli Bankın əsas məqsədlərindən biri belə təsbit edilib: “... bank və ödəniş sisteminin inkişafının və gücləndirilməsinin təmin etmək”. Milli Bankın funksiyalarının təsbit edildiyi maddə 5 – də Milli Banka “ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi” hüququ verilir. 44 – 45 – ci maddələrdə Milli Bankın Ödəniş sistemləri ilə əlaqəli hüquqları daha ətraflı təsvir edilib.

Nəzarət konsepsiyası sənədi hazırlanıb və Milli Bankın İdarə heyətinin təsdiqini gözləyir. Konsepsiya sənədi layihəsinə görə, nəzarət funksiyasının ən vacib məqsədi ödəniş sistemlərinin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsidir. Digər məqsədlərə isə: a) daha yüksək şəffaflığa nail olmaq, b) beynəlxalq standartlar, xüsusən də CPSS CPSİPS-lə uyğunluq, c) davamlılıq, və d) digər qurumlarla.

CPSS CPSİPS bütün sistemlər üçün minimum tələb kimi müəyyən edilib; standartlar sistemlik olaraq vacib olmayan ödəniş sistemlərində hissə-hissə həyata keçiriləcək. Ona görə də, konsepsiya sənədi layihəsində müəyyənləşdirilib ki, bu funksiya həm sistemlik və də sistemlik olmayan ödəniş sistemlərini əhatə edəcək.

Konsepsiya sənədi layihəsində qiymətli kağızların hesablaşmaları ilə bağlı dəqiq bir məqam göstərilməyib. Konsepsiya sənədi layihəsinə görə, Milli Bank öz nəzarət funksiyasını tənzimləyici səlahiyyəti ilə yanaşı üç vasitə ilə həyata keçirmək niyyətindədir: a) monitorinq; b) qiymətləndirmə; və c) lazımi tədbirlərin / düzəlişlərin edilməsi.

Sistem əhəmiyyətli ödəniş sistemlərinin qiymətləndirilməsinə dair metodoloji təlimat hazırlanmış və AMB-nin İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Metodoloji təlimatın məqsədi sistem əhəmiyyətli ödəniş sisteminin qiymətləndirilməsi prosedurunun, habelə sistemin ÖHSK-nin Əsas Prinsiplərinə cavab verməsinin qiymətləndirilməsi üçün kriteriyaların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. “Sistem əhəmiyyətli ödəniş sistemləri üçün Əsas Prinsipləri” sənədi artıq hazırlanmış və İdarə Heyətinin təsdiqinə təqdim edilmişdir.

Sənəddə təqdim olunmuş prinsiplər bütün sistem əhəmiyyətli ödəniş sistemlərinin operatorları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sənəd AMB-nin Əsas Prinsiplərinin qəbul edilməsində öhdəlikləri müəyyənləşdirir.

1.2. Milli ödəniş sisteminin quruluşu (infrastruru)

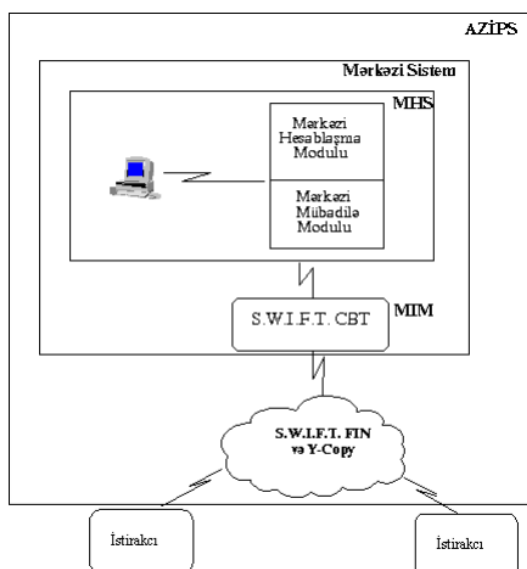
Azərbaycanda Milli Ödəniş Sistemini infrastrukturu 3 əsas hissədən ibarətdir:

- 1) AZİPS
- 2) XÖHKS
- 3) HÖP

AZİPS sistemi üç əsas komponentdən ibarətdir:

- a) MHS - Mərkəzi Hesablaşma Sistemi (ödəniş funksiyalarını yerinə yetirir).
- b) S.W.I.F.T. Ümumdünya Banklararası Maliyyə Telekommunikasiya Sistemi - ödəniş sistemindən real vaxt rejimində istifadəni təmin edir.
- c) MİM - Mərkəzi İnterfeys Modulu (MHS ilə S.W.I.F.T. şəbəkəsi arasında əlaqəni təmin edir).

Sxem 1. "AZİPS" sisteminin əsas komponentləri.

MHS iki əsas elementdən təşkil olunmuşdur:

- 1) Real vaxt rejimində ödənişləri aparmaq üçün hesablar Mərkəzi Hesablaşma Modulunda (MHM) saxlanılır. Bu modul ödənişləri həyata keçirir, tələb olunan vəsait olmadıqda ödənişlərin aparılmasına icazə vermir. Vəsait çatışmazlığı səbəbindən yaranmış tixac hallarını aradan qaldırır. Modul ödəniş və hesablara aid sorğuları emal edir, ödənişlərin ləğvi, ödəniş prioritetinin dəyişdirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir.

2) Mərkəzi Mübadilə Modulu(MMM) MHM ilə MİM arasında əlaqəni təmin edir.

Mərkəzi Sistemə giriş-çıxış məlumatları üçün şəbəkə interfeysi rolunu oynayan Mərkəzi İnterfeys Modulu(MİM - S.W.I.F.T. Alliance) daxil edilmişdir.

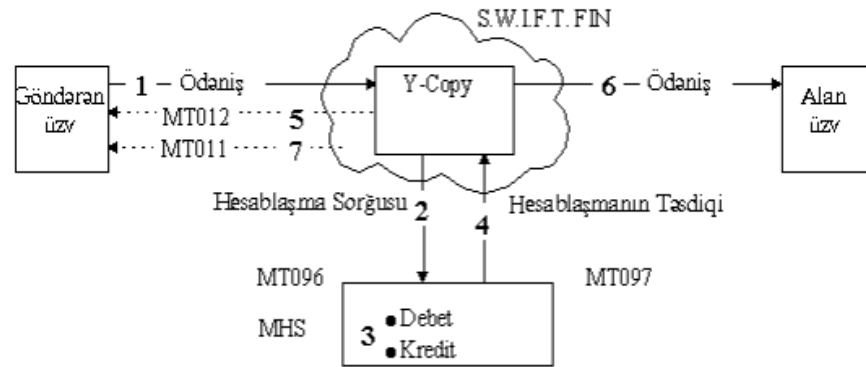
MHS ilə digər komponentlər arasındakı mübadilə zamanı məlumatların formatı S.W.I.F.T. məlumatları standartlarına əsaslanır və S.W.I.F.T. Y - Copy, FİN servislərinə uyğun şəkildə hazırlanır.

Real Vaxt Rejimində Ödəniş sisteminin S.W.I.F.T. Y - Copy variantı təlimatların göndərilməsi üçün S.W.I.F.T. FİN - Copy xidmətindən istifadə edir. Bu variant aşağıdakı işçi xarakteristikalara malikdir:

- Ödəniş tapşırığı birbaşa alana göndərilir.
- Sənədin həqiqiliyi sona qədər təmin edilir.
- Ödənişin təfərrüatları mərkəzi bankda görünür.

Mərkəzi Bank da daxil olmaqla "AZİPS" sisteminin iştirakçıları arasında olan standart ödəniş məlumatının yerinə yetirilməsi üçün məlumat axını aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

Sxem 2. Ödəniş adi qaydada yerinə yetirilir

Məlumat axınları aşağıdakılardır:

1. Göndərən iştirakçı daxili ödəniş məlumatlarını göndərir (MT100, MT102 və ya MT205), S.W.I.F.T. onları qəbul edir.

2. Ödəniş məlumatı Y-Copy-də saxlanılır və ödəniş məlumatının müəyyən rekvizitlərini özündə saxlayan hesablaşma sorğusu (MT096) MHS-a göndərilir.

3. MHS MT096-nı alır, hesablaşma təlimatını yaradır və göndərən iştirakçının hesablaşma hesabını debitleşdirməklə və alan iştirakçının hesablaşma hesabını kreditləşdirməklə ödənişi yerinə yetirir.

4. MHS Y-Copy-yə ödənişin yerinə yetirilməsi haqda təsdiqnaməni (MT097) qaytarır.

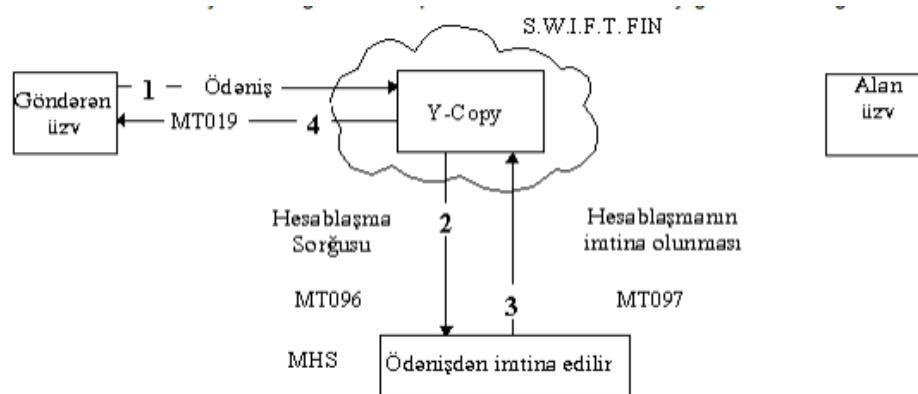
5. Y-Copy qeyri-məcburi olaraq göndərən iştirakçıya göndərən üçün bildirişi (MT012) qaytarır.

6. Y-Copy tam ödəniş məlumatını alan iştirakçıya göndərir.

7. Əgər 1-ci addımda ödəniş məlumatı üçün müvafiq çatdırılma monitorinqi təyin olunmuşsa, onda ödəniş məlumatı S.W.I.F.T. vasitəsilə alan iştirakçıya müvəffəqiyyətlə çatdırıldıqda, göndərən iştirakçıya Çatdırılma haqda Bildiriş (MT011) məlumatı göndərilir.

Qeyd edək ki, əgər 1-ci addımda ödəniş məlumatı üçün müvafiq çatdırılma monitorinqi tələb olunsa və hesablaşma prosesi MHS-da ləngiyərsə və ya alan iştirakçının kompyuter terminalı (KT) ödəniş məlumatını vaxtında ala bilmirsə, onda S.W.I.F.T. şəbəkəsi göndərən iştirakçıya MT010 (Çatdırılmamaq haqda Xəbərdarlıq) məlumatını göndərir.

Mərkəzi Bank da daxil olmaqla "AZİPS" sisteminin iştirakçıları arasında olan standart ödənişdən MHS tərəfindən imtina olunması və ya onun ləğv olunması prosesində məlumat axını aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

Sxem 3. Ödəniş məlumatlarından imtina olunmuşdur.

Qeyd edək ki, ödənişin yerinə yetirilməsindən aşağıdakı hallarda imtina edilir:

- Göndərən iştirakçı eyni ödəniş məlumatını iki dəfə göndərmişdir;
- Ödəniş yerinə yetirilmək üçün növbəyə qoyulmuşdur və sonra ləğv olunmuşdur;
- Debet və ya kredit iştirakçı təşkilat "default" vəziyyətindədir.

Məlumatların axını aşağıdakı kimidir:

1. Göndərən iştirakçı daxili ödəniş məlumatını göndərir (MT100, MT102 və ya MT205) və bu məlumat S.W.I.F.T. tərəfindən qəbul olunur.

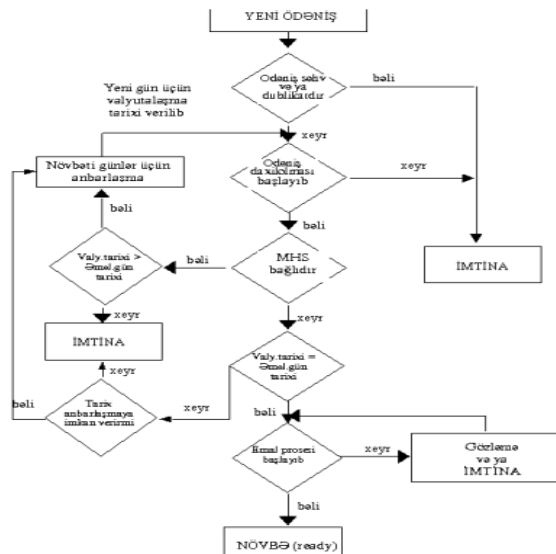
2. Ödəniş məlumatı Y-Copy-də saxlanılır və ödəniş məlumatının müəyyən rekvizitlərini özündə saxlayan hesablaşma sorğusu (MT096) MHS-a göndərilir.

3. MHS hesablaşma təlimatını yaradır və hesablaşma sorğusundan hesablaşmadan imtina olunması məlumatını (MT097) Y-Copy-yə göndərməklə imtina edir.

4. Y-Copy imtina olunma məlumatını (MT019) göndərən iştirakçıya göndərir.

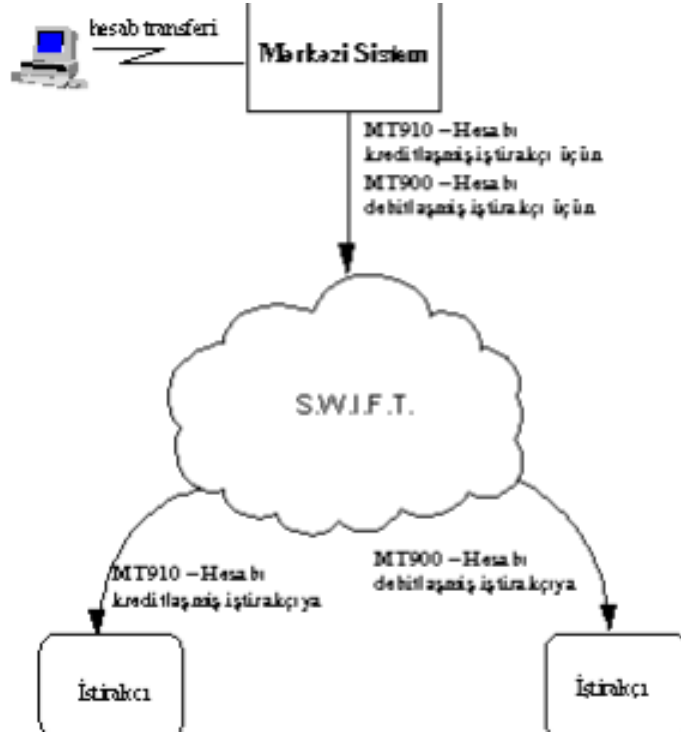
Qeyd edək ki, əgər 1-ci addımda ödəniş məlumatı üçün müvafiq çatdırılma monitorinqi tələb olunursa və yerinə yetirilmə prosesi MHS-da ləngiyərsə, onda S.W.I.F.T. şəbəkəsi ödəniş məlumatından imtina edilməmişdən qabaq (sonra yox) göndərən istifadəçiyə MT010 (Çatdırılmamaq haqda Xəbərdarlıq) məlumatını göndərir.

MHS-də ödəniş məlumatlarının emalı aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

Sxem 4. MHS-də ödəniş məlumatlarının emalı.

Hesablar arasında birbaşa vəsait köçürmələri (hesab transferi) yalnız Mərkəzi Bank tərəfindən aparılır. Hesabdan birbaşa köçürmə üçün məlumat axını aşağıdakı sxemdə göstərilib.

Sxem 5. - Hesab transferi - MHS işçi stansiyasından operator Hesab transferini daxil edir.

- ✓ MHS işçi stansiyasından Administrator Hesab transferini avtorizasiya edir.
- ✓ Vəsait varsa MHS onu ani olaraq yerinə yetirir, vəsaiti bir hesabdan digərinə köçürür.
- ✓ MHS ödəniş iştirakçılarına MT900 və MT910 (debetləşmə və kreditləşmə haqqında məlumat) göndərir.
- ✓ Əgər daxil edilib avtorizasiya olunduqdan sonra Hesab transferi ləğv edilib və ya ondan imtina edilmişsə iştirakçılar MT298 SMT701 məlumatını alır.

İştirakçılar müştərinin vəsaitini köçürmək (MT100), müştərilərin vəsaitlərini birlikdə köçürmək (MT102), banklararası köçürmələri həyata keçirmək (MT205) məqsədilə müvafiq ödəniş məlumatlarından istifadə edə bilər (daha geniş məlumat "S.W.I.F.T. Y-Copy interfeysindən istifadə üçün metodik göstərişlər"-də).

Hər bir iştirakçı öz ödənişlərini ləğv etmək və ya onların prioritetini dəyişmək, hesablaşma hesabındakı dəyişikliklər və ya yerinə yetirilməmiş ödənişləri haqqında məlumat almaq və s. məqsədilə MHS-nə sorğular göndərə bilər (daha geniş məlumat "S.W.I.F.T. Y-Copy interfeysindən istifadə üçün metodik göstərişlər"-də).

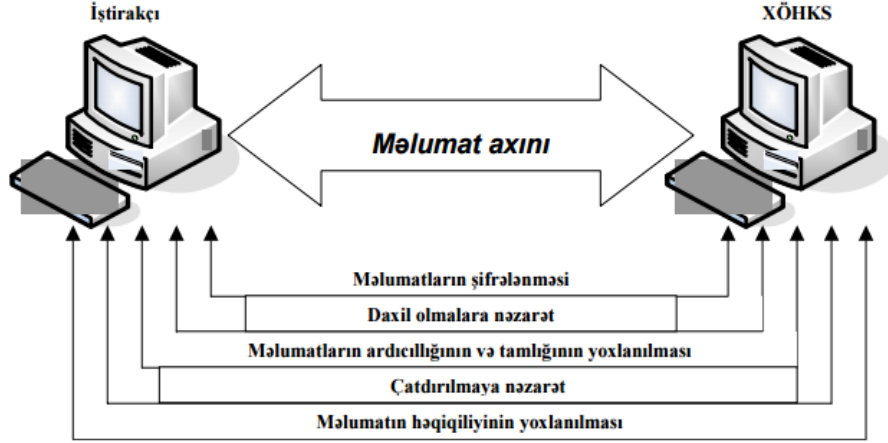
MHS-nin, hesablaşma hesablarının və iştirakçıların dayandırılma statusu, iştirakçıların defolt statusu dəyişdirilərkən müvafiq məlumat (MT298+SMT700) bütün iştirakçılara göndərilir. Yerinə yetirilən hər bir hesab transferindən sonra hesabın debitləşməsi (MT900) və ya kreditləşməsi (MT910) haqqında məlumat hesab sahiblərinə göndərilir. Hər bir iştirakçı sorğusuna cavab hazırlanır və müvafiq ünvana göndərilir. MHS əməliyyat günü bağlandıqdan sonra hesablaşma hesablarında aparılmış bütün əməliyyatlar haqqında tam məlumatı (MT950) hər bir hesab sahibinə göndərilir (daha geniş məlumat "S.W.I.F.T. Y-Copy interfeysindən istifadə üçün metodik göstərişlər"- də).

XÖHKS – müasir kompüter və qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan xırda və təcili olmayan ödənişlər üçün klirinq sistemidir. Sistem Dünya Bankının himayəsi altında keçirilən tenderin qalibi kimi CMA Small Systems AB şirkəti tərəfindən hazırlanmışdır.

XÖHKS SWIFT-ə uyğun XML formatlı məlumatlarla işləyir. XÖHKS-də məlumatlar yerli telekommunikasiya şəbəkəsi üzərində qurularaq tam funksional, kriptografik müdafiə ilə təmin olunur.

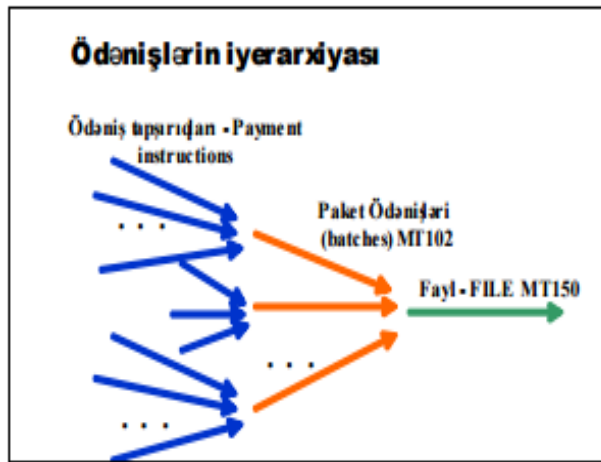
XÖHKS sistemində ötürülən məlumatlar 5 səviyyəli nəzarət və təhlükəsizlik mexanizmi ilə qorunur.

Sxem 6. XÖHKS-də məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi

XÖHKS sistemində emal olunan sənədlər bir və ya bir neçə ödəniş tapşırığından ibarət olan Paket Ödənişləridir. XÖHKS-də ödəniş sənədinin emalı vaxtı məlumatın strukturunun qəbul olunmuş formata uyğun gəlməsi, elektron rəqəmli imzanın düzgünlüyü, göndərən və alanın identifikasiya kodlarının düzgünlüyü, valyutalaşma tarixinin uyğun olması, ödənişləri göndərən göndərmə hüququna və ödənişləri alanın qəbul etmək hüququna malik olması, ödənişlərin məbləğinin mövcud məhdudiyyətlərə uyğunluğu və başqa yoxlamalar həyata keçirilir. Paket ödənişlərinin imzalanmasında və məcburi sahələrin doldurulmasında kənarlaşma olduqda Paket ödənişləri XÖHKS tərəfindən geri qaytarılır və İştirakçıya səbəbi göstərilməklə səhv Paket ödənişlərinin siyahısını əks etdirən məlumat göndərilir.

Sxem 7.

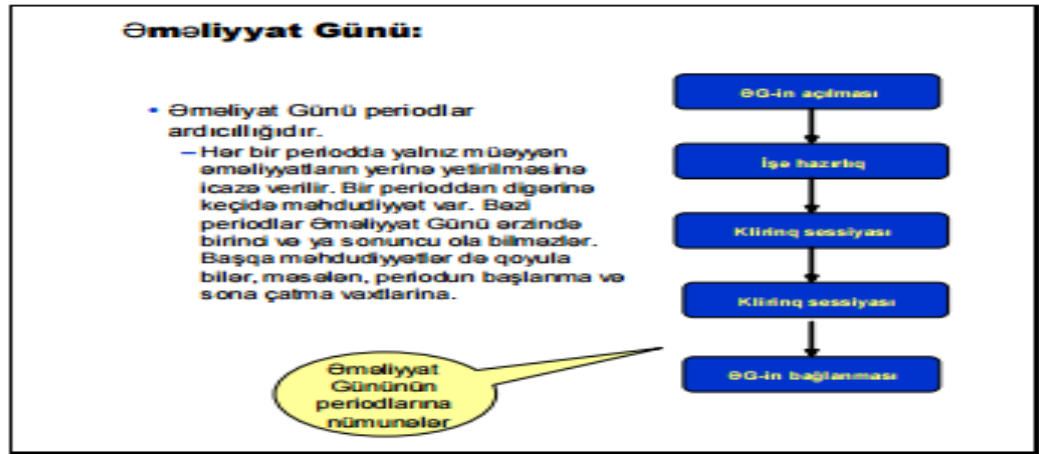
Əməliyyat günü ərzində XÖHKS aşağıdakı sorğuların verilməsinə imkan verir:

- Debet limitinin dəyişdirilməsi sorğuları;
- Sistem sorğuları (əməliyyat gününün periodu barədə sorğular);
- Tranzaksiya sorğuları (ödənişlərin imtina edilməsi sorğuları) ;
- İnformasiya sorğuları (göndərilmiş ödənişlərin işlənmə vəziyyəti, səhvin kodu göstərilməklə qəbul olunmamış ödəniş sənədlərinin sayı və məbləği, bu istifadəçinin xeyrinə daxil olmuş və sonradan göndərən təşəbbüsü ilə imtina edilmiş ödəniş sənədləri, klirinqdə bu istifadəçinin cari xalis mövqeyi və s.).

Cədvəl 1. XÖHKS-də istifadə edilən məlumatlar.

Məlumatın adı	İştirakçı tərəfindən hazırlanan məlumatlar	Mərkəzdə hazırlanan məlumat
Ümumi fayl, paket ödənişləri	MT150, MT102	MT900, MT910
Ümumi Fayl və ya Paket ödənişlərin çərçivəsində status siyahısı	MT195/STAT,	MT196/STAT
Paket ödənişlərinin çərçivəsində statusu	MT198	MT198
Paket ödənişdən və ya ayrıca ödəniş tapşırığından imtina	MT192	MT196
İmtina Bildirişi		MT158
Ümumi Faylın, Paket ödənişlərinin və ya ayrıca ödəniş tapşırığının surətinin alınması	MT195/COPY MT198	MT196 (Paket ödənişləri və ya ödəniş tapşırığının sürəti üçün), MT156 (Ümumi Faylın Sürəti üçün)
Nəticələr		MT985
Əlavə sorğular	MT985	MT986
Kliring hesabı haqqında Ümumi Məlumat	MT920	MT941(Kliring hesabı haqqında Ümumi Məlumat), MT942 (Kliring hesabı haqqında aralıq çıxarış)
Sərbəst formatlı məlumat, o cümlədən debet limitlərinin azaldılması	MTn99	MTn99
Kliring sessiyasının nəticələri		MT970, MT971
Təsdiqləmələr		ACK/NAK

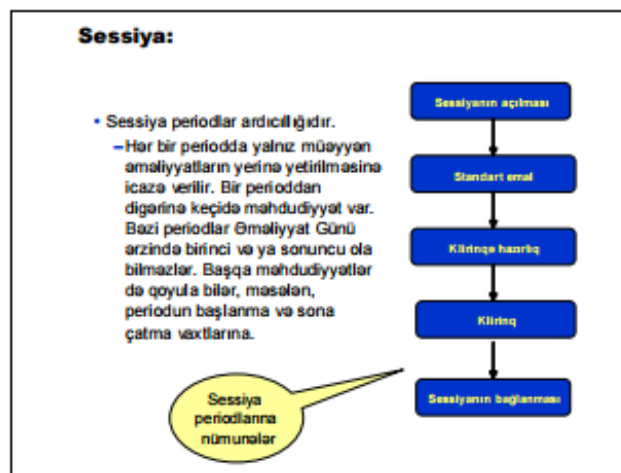
XÖHKS sistemində bir neçə ardıcıl periodlardan ibarət olan əməliyyat günü konsepsiyası qəbul olunmuşdur və hər period ərzində yalnız müəyyən olunmuş əməliyyatların yerinə yetirilməsi mümkündür.

XÖHKS-də hər sessiya aşağıda göstərilmiş periodlar ardıcılığına malikdir:

- Sessiyanın başlanması;
- Sənədlər mübadiləsi;
- Klirinqqabağı period;
- Klirinq periodu;
- Klirinq nəticələrinin təsdiqi;
- Sessiya nəticələrinin göndərilməsi;
- Sessiya hesabatlarının göndərilməsi.

Sxem 9.

İştirakçı tərəfindən MT205-dən istifadə etməklə AZIPS vasitəsilə müxbir hesabından müxbir subhesabına vəsait köçürməklə klirinq hesabının debet limiti müəyyən edilir. AZIPS-in üzvü olmayan İştirakçılar kağız daşıyıcılarda ödəniş tapşırığını Milli Banka təqdim etməklə debet limitini müəyyən edir. İştirakçı gün ərzində Klirinq hesabının debet limitini artırma və azalda bilər.

İştirakçı klirinq dövründə müəyyən etdiyi debet limit və daxil olan vəsaitlər həcmində əməliyyat apara bilər. Klirinq sessiyasının sonunda sistem tərəfindən iştirakçıların xalis mövqeləri hesablanaraq əməliyyat gününün sonunda həmin məbləğ onların müxbir hesablarına daxil edilir. İştirakçıların vəsait çatışmamazlığından icra olunmamış Paket ödənişlər gözləmə rejimində saxlanılır. İştirakçı gözləmə rejimində olan Paket ödənişlərindəki ödəniş tapşırıqlarını qismən və tam ləğv edə bilər. 1-ci klirinq sessiyasında icra olunmamış Paket ödənişləri 2-ci sessiyaya keçirilir. 2-ci klirinq sessiyası ərzində icra olunmamış Paket ödənişləri ləğv olunur. Hər klirinq sessiyasının sonunda iştirakçılara hesabdən çıxarış ilə bərabər icra olunmamış ödənişlər haqqında məlumat göndərilir.

XÖHKS-də ödəniş tapşırıqları icra olunduğu andan artıq geri çağırılmayan hesab olunur.

XÖHKS sisteminin xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- gün ərzində 300 000-dək ödənişlərin emal edilməsi imkanı;
- daxilolan ödənişlər barəsində informasiyanı real vaxt rejimində əldə etmək imkanının olması hesabına banklar tərəfindən likvidliyinin çevik idarə olunması;
- ödəniş tapşırıqlarının 10 gün gələcək valyutalaşma tarixi ilə daxil edilməsi;
- iştirakçılar tərəfindən debet limitinin müəyyən edilməsi- sistem iştirakçılarını kredit riskindən azad edir;
- ödənişlərin maksimum limit məbləğinin müəyyənləşdirilməsi- hal-hazırda bu limit Milli Bankın İdarə Heyəti tərəfindən 200 milyon manat müəyyən edilmişdir;
- növbədə olan ödənişlərin geri çağırılması imkanı;

- yerli telekommunikasiya provayder xidmətlərindən istifadə olunması hesabına çevik qiymət siyasətin həyata keçirilməsinin imkanı (Komission haqların aşağı səviyyəsində saxlanması).

- birbaşa debet əməliyyatların həyata keçirilməsi imkanı.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən elektron ödəniş sistemlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl və davamlı islahatların nəticəsində ən müasir texnologiya və proqram təminatlarına əsaslanan arxitekturaya malik olan Milli Ödəniş Sistemi (MÖS) infrastrukturunu yaradılmışdır.

Yaradılmış infrastrukturun əsas komponenti olan Real Vaxt Rejimində Banklararası Milli Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS) 16 fevral 2001-ci il tarixində, Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) isə 2002-ci ilin sonlarında istifadəyə verilmişdir. Bu sistemlərin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real rejimdə aparılmasına, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, eyni zamanda, kiçik həcmli və təkrarlanan xırda ödənişlərin elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilməsinə, kommunal xidməti müəssisə və təşkilatlarının, böyük sayda xırda ödəniş əməliyyatları aparən hökumət qurumlarının MÖS infrastrukturuna inteqrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır.

Yaradılmış infrastruktur imkanlarından tam istifadə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biri kommunal və digər kütləvi xidmət müəssisələrinin daxili informasiya sistemlərinin inkişaf etdirilərək MÖS infrastrukturuna texnoloji inteqrasiyasının həyata keçirilməsi, kommunal xidmətləri üzrə ödənişlərin yığım səviyyəsinin və şəffaflığının daha da artırılması və bu sahədə maliyyə dövriyyəsinin bank sisteminə cəlb edilməsi olmuşdur. Mərkəzi Bank tərəfindən bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmış, kommunal xidməti haqlarının yığılması üzrə xarici təcrübə öyrənilmiş, bu sahədə mövcud olan informasiya sistemlərinin funksional imkanları təhlil edilmişdir. Bütün bu araşdırmaların nəticəsində MÖS-ün yeni bir komponenti - Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi (KÖMİS) yaradılaraq 11 iyul 2008-ci il tarixində istifadəyə verilmişdir.

Ən müasir texnologiya və proqram təminatına əsaslanan bu sistemin istifadəyə verilməsi nəticəsində abonentlərə sistemə qoşulmuş maliyyə qurumlarının istənilən ödəniş xidməti nöqtəsində kommunal xidməti borcları haqqında tam informasiya almaq və istənilən ödəniş mexanizmləri (nağd yolla, ödəniş kartları, bank köçürmələri, internet bankçılıq) vasitəsilə ilə ödəniş aparmaq imkanı yaradılmışdır. Sistemə qoşulmuş kütləvi xidmət müəssisələrinin xeyrinə qəbul edilən ödənişlər haqqında məlumatlar 30 saniyə ərzində həmin təşkilatlara çatdırılır. Eyni zamanda, iştirakçı təşkilatların daxili informasiya sistemi ilə yaradılmış yüksək səviyyəli məlumat mübadiləsi interfeysi vasitəsilə bu təşkilatların elektron abonent bazasında baş verən dəyişikliklər real rejimdə mərkəzi informasiya bazasına ötürülür.

MÖS infrastrukturunun növbəti inkişaf mərhələsində dövlət büdcəsinə ödənişlərin bankdan kənar nağd qaydada aparılmasının aradan qaldırılması, modern və çevik idarəetmənin təmin edilməsi üçün dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərə görə rüsumların və digər ödənişlərin real vaxt rejimində, elektron formada ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədiilə Mərkəzi Bank tərəfindən xüsusi bir layihə həyata keçirildi və KÖMİS-in bazasında "Hökumət Ödəniş Portalı" (HÖP) yaradıldı.

HÖP-ün infrastrukturundan istifadə edilməklə ödənişlər qəbul edilərkən büdcə təsnifatının kodu, büdcə səviyyəsinin kodu və büdcə təşkilatının kodu kimi vacib rekvizitlər avtomatik rejimdə portal tərəfindən müəyyənləşdirilir və ödəniş tranzaksiyasına əlavə edilir. Eyni zamanda, büdcə vəsaitinin toplanılmasına cavabdeh olan dövlət orqanının müvafiq tabeli qurumunun rekvizitləri də ödəniş məlumatlarının tərkibinə daxil olunur. Bununla da ödənişlərin qəbul edilməsi prosesi sadələşdirilərək, baş verən səhvlərin sayının minimuma endirilməsi və ödəniş tranzaksiyalarının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin və Vergilər Nazirliyinin daxili informasiya sistemlərində avtomatik emalı təmin edilir.

HÖP-ə inteqrasiya olunmuş dövlət orqanları üzrə ümumilikdə 220-dən çox növdə xidmətlərlə bağlı ödənişlər "Azərpoçt" MMC-nin və 42 bankın yaradılmış infrastruktura inteqrasiya olunmuş 1500-ə yaxın ödəniş məntəqəsində nağd formada və portalın

internet resurslarından (www.gpp.az) istifadə edilməklə ödəniş kartları vasitəsilə nağdsız qaydada qəbul edilir.

Hal-hazırda respublikanın dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən "Azərenerji" ASC, "Bakıelektrikşəbəkə" ASC, "Azərsu" ASC, ARDNŞ-in "Azəriqaz" İB, "Azəristiliktəchizat" ASC kimi kommunal xidməti təşkilatları, Maliyyə, Vergilər, İqtisadiyyat və Sənaye, Fövqəladə Hallar, Daxili İşlər nazirlikləri, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Gömrük Komitəsi və Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsi artıq HÖP-ün infrastrukturuna inteqrasiya olunmuşdur. Eyni zamanda, stasionar telefon xidmətləri göstərən "Bakı TelefonRabitəsi" İB, "Aztelekom" İB və mobil rabitə operatorlarından "AzercellTelekom" MMC artıq portala qoşulmuşlar. Layihənin növbəti mərhələlərində digər dövlət orqanlarının daxili informasiya sistemlərinin yaradılmış infrastruktura inteqrasiya olunması üzrə işlər davam etdiriləcəkdir.

Hökumət ödəniş portalı sistemində aşağıdakı ödəniş üsulları vardır:

1) Nağd formada

- Bank və ya Poçt bölmələri:

HÖP-ə qoşulmuş bankların və ya poçt rabitəsi milli operatorunun istənilən ödəniş məntəqəsinə yaxınlaşıb HÖP üzrə unikal qeydiyyat kodunuzu və ya hər bir təşkilat üzrə identifikasiya kodlarınızı təqdim etməklə borclar üzrə ödənişlərinizi apara bilərsiniz.

- Ödəniş Terminalları:

HÖP-ə qoşulmuş ödəniş təşkilatlarının ödəniş terminalları şəbəkəsindən istifadə etməklə rahat və sürətli şəkildə siz borclar haqqında məlumat ala və ödənişlərinizi apara bilərsiniz.

2) Ödəniş kartları

- İnternet üzərindən:

HÖP-ün internet səhifəsində qeydiyyatdan keçərək yaratdığımız “Şəxsi virtual kabinet”ə daxil olmaqla ödənişlərinizi apara bilərsiniz.

“Şəxsi virtual kabinet”inizə daxil olmaqla siz inzibati qaydada müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində (ən azı bir il) apardığınız ödənişlərin və müvafiq təşkilatlardan ünvanınıza daxil olmuş bildirişlərin tarixini izləyə bilərsiniz. Həmçinin seçiminizdən asılı olaraq elektron poçt ünvanınızı və ya mobil telefon nömrənizi daxil etməklə istifadə etdiyiniz xidmətlər üzrə bildirişlər haqqında məlumatları avtomatik rejimdə ala bilərsiniz.

Siz internet səhifəsində qeydiyyatdan keçmədən “Ödəniş xidmətləri” bölməsinin “Qeydiyyatsız” ödəniş imkanından istifadə edərək müvafiq təşkilat üzrə identifikasiya kodunuzu daxil etməklə ödənişlərinizi apara bilərsiniz. Bu halda siz “Şəxsi virtual kabinet”in funksional imkanlarından istifadə edə bilməyəcəksiniz.

- Bankomat (ATM) vasitəsilə

HÖP-ə qoşulmuş kart prosessinq mərkəzlərində xidmət olunan bankların bankomat (ATM) şəbəkəsində unikal qeydiyyat kodunuzu və ya xidmətindən istifadə etdiyiniz təşkilatlar üzrə identifikasiya kodunuzu daxil etməklə borclarınızı öyrənə və ödəniş kartları vasitəsilə ödənişlərinizi apara bilərsiniz.

3) Bank hesabları

- E-banking

Bankınızın HÖP ilə inteqrasiya olunmuş elektron bankçılıq xidmətində unikal qeydiyyat kodunuzu və ya xidmətindən istifadə etdiyiniz təşkilatlar üzrə identifikasiya kodlarınızı daxil etməklə borclarınızı öyrənə və bank hesabınız vasitəsilə ödənişlərinizi apara bilərsiniz.

Hökumət Ödəniş Portalında (HÖP) qeydiyyat aşağıdakı iki üsulla həyata keçirilir:

- HÖP-ün “İnternet service” məhsulu üzərindən (www.gpp.az);

Ödəyici ilkin olaraq HÖP-in www.gpp.az internet sahifəsinin “Şəxsi kabinet” bölməsinin “Qeydiyyat” funksionalına daxil olaraq şəxsiyyət vəsiqəsinin seriya və nömrəsini daxil etməklə qeydiyyatdan keçir. Qeydiyyat zamanı Ödəyici istifadəçisi olduğu xidmətlər üzrə müvafiq təşkilatlar tərəfindən ona verilmiş identifikasiya kodlarını sistemə daxil etməli və interaktiv rejimdə həmin kodları HÖP tərəfindən avtomatik rejimdə verilən unikal qeydiyyat kodu ilə əlaqələndirməlidir. Qeydiyyat prosesi başa çatdıqdan sonra Ödəyiciyə sistem tərəfindən avtomatik rejimdə verilmiş unikal Qeydiyyat kodunu, həmin kod ilə əlaqələndirilmiş identifikasiya kodlarını, “İnternet service” məhsulu vasitəsilə ödənişlərin aparılması üçün nəzərdə tutulmuş ilkin şifrəni özündə əks etdirən “Qeydiyyat vərəqəsi” təqdim edilir.

Ödəyici borclarının öyrənilməsi və ödənişlərin aparılması məqsədi ilə www.gpp.az internet sahifəsinin “Şəxsi kabinet” bölməsində ona verilmiş Qeydiyyat kodunu və ilkin şifrəni daxil etməklə “Şəxsi virtual kabinet”inə daxil olur. İlk dəfə sistemə daxil olduqda Ödəyici qeydiyyat zamanı avtomatik rejimdə ona verilmiş ilkin şifrəni dəyişdirməlidir.

- HÖP-ə qoşulmuş “Azərpoçt” MMC-in və ya bankların istənilən ödəniş məntəqəsində;

Ödəyici şəxsiyyət vəsiqəsini və müvafiq kommunal, rabitə və digər kütləvi xidmət müəssisələri, həmçinin dövlət orqanları üzrə identifikasiya kodlarını təqdim etməklə qeydiyyatdan keçə bilər. Ödəyici qeydiyyat nəticəsində əldə etdiyi unikal Qeydiyyat kodunu bank və poçt bölmələrində təqdim etməklə borcları haqqında məlumat ala və ödənişlərini apara bilər.

1.3. SWIFT – Beynəlxalq maliyyə ödənişlərini həyata keçirən təşkilat kimi.

1973-cü ilin may ayında 15 ölkənin 239 bankı SWIFT-i(Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) təsis etdilər. Ümumdünya banklararası maliyyə telekommunikasiya cəmiyyəti olan SWIFT– maliyyə telekommunikasiya sahəsində aparıcı beynəlxalq təşkilat sayılır.

SWIFT-in əsas məqsədi - maliyyə informasiyalarının rəsmi mübadilə üsullarının və standartlaşdırılmış məlumatların istifadəsi ilə beynəlxalq şəbəkəyə məlumatların ötürülməsini təmin edən sistemdir. Bu sistem vasitəsilə gün ərzində 500 000-dən artıq məlumatın mübadiləsi baş verir. Hal hazırda SWIFT sistemindən 204 ölkənin 8000-dən artıq maliyyə və kredit təşkilatı istifadə etməkdədir. Bu sistemə qoşulmuş hər bir təşkilat ilin 365 gününün istənilən vaxtı və coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq bir bir ilə qarşılıqlı əlaqəyə girmək imkanına malikdirlər. Hal hazırda gün ərzində SWIFT şəbəkəsi vasitəsilə cəmi məbləği 8 trl ABŞ dolları təşkil edən 10 million maliyyə məlumatı ötürülməkdədir. SWIFT-in təməlinə 50-dən artıq milli ödəmə sistemi yaradılmışdır. Bundan əlavə SWIFT Avropa Banklar Assosiasiyasının hesablaşma sisteminin və avropa sistemi olan TARGET-in əsası sayılır. SWIFT tərəfindən təklif edilmiş və həyata keçirilmiş konsepsiyalar, maliyyə informasiyasının formaları və ötürülmə qaydaları bu günümüzdə beynəlxalq standart statusunu daşıyır. Milli ödəniş sistemində vahid SWIFT standartlarının tətbiqi hesablaşma və maliyyə risklərinin minimuma enməsi, hesablaşmaların effektivliyinin və təhlükə- sızliyinin, məlumatların ötürülməsinə çəkilən xərclərin azaldılmasına təminat verir. Bundan başqa SWIFT-in təməlinə tərtib edilmiş milli ödəniş sistemləri ən böyük ödəniş sistemlərinə inteqrasiya olunur. SWIFT klirinq funksiyalarını yerinə yetirmir. SWIFT – gəlirsiz təşkilatdır. Bütün əldə olunmuş gəlir xərclərin ödənilməsinə və sistemin modernləşdirilməsinə xərclənir. Ödəmənin xərclənməmiş məbləği dövrü olaraq istifadəçiyə qaytarılır. SWIFT ilə iş istifadəçilərə bir sıra üstünlüklər verir: Məlumatların ötürülməsinin təhlükəsizliyi; Bu sistem ötürülmüş məlumatların qorunması və məxfiliyini təmin edir; Əməliyyatlara sərf edilən xərclərin azaldılması. Bundan əlavə əməliyyatları həcmi artdıqca, xərclər azalır; Dünyanın istənilən nöqtəsinə məlumatın tez bir zamanda çatdırılması. Məlumatın

lazımı ünvana çatdırılması adətən 15-20 dəqiqəyə baş verir, lakin əlavə ödəniş olunarsa, o zaman çatdırılma vaxtını 1-5 dəqiqəyə kimi azaltmaq mümkündür; Bütün ödəniş sənədləri sistemə standartlaşdırılmış formada daxil olduğu üçün bu sistem daxil olan məlumatların təkmilləşdirilməsinin avtomatlaşdırılmasına keçidə, məlumatı göndərən və qəbul edən arasında fərqli düşünmənin qarşısını almağa imkan verir ki, bu da son nəticədə bankın effektivliyini yüksəltməyə şərait yaratmış olur; SWİFT istifadəçilərinə tam maliyyə təminatı verir. Yəni əgər bu sistemin nasazlığı səbəbindən hansısa məlumat göndərilən ünvana sutka ərzində çatmamışsa, o zaman SWİFT bu gecikmə üzündən sifarişçiyə dəymiş birbaşa və dolaylı zərəri tam olaraq öz üzərinə götürür.

SWİFT-in ən başlıca çatışmayan cəhəti isə istifadəçilərin zənnincə bu sistemə daxilolmanın bahalılığıdır. Bankın SWİFT-ə daxil olmasına çəkilən xərc 160-200 min dollar təşkil edir ki, bu da orta və kiçik banklar üçün problemlər yaratmış olur.

Milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq beynəlxalq bank əməliyyatları etmək hüququna malik istənilən bank SWİFT-in üzvü olmaq imkanına malikdir. Bank-üzlərindən əlavə SWİFT şəbəkəsinin digər iki kateqoriyalı üzvləri mövcuddur. Bunlar assosiasiyalaşmış üzvlər və iştirakçılardır. Birincilər siyahısına bank-üzlərin ayırmaları və filialları aid edilir. Assosiasiyalaşmış üzvlər səhmdarlar sayılmırlar və cəmiyyətin işlərinin idarə edilməsi hüququna malik deyillər. SWİFT-in belə adlanan iştirakçıları isə müxtəlif maliyyə institutlarıdır (broker və diller kontoraları, klirinq və sığorta şirkətləri, investisiya təşkilatları və s.). SWİFT-ə daxilolma iki mərhələdən ibarətdir: Bankın bu cəmiyyətə üzv olmağa hazırlıq mərhələsi və Bankın cəmiyyətdə işlək üzv kimi şəbəkəyə daxil olmasına hazırlıq.

SWİFT-ə qoşulma ildə 4 dəfə baş verir: Mart, iyun, sentyabr və dekabrda. SWİFT-ə tam olaraq qoşulma prosesi 4 aydan gec olmayaraq baş verir və iki mərhələdən ibarətdir: Maliyyə təşkilatının SWİFT ittifaqı üzvlüyünə daxil olma (sənədlər paketinin rəsmiləşdirilməsi və onların SWİFT göndərilməsi). SWİFT Direktorlar şurası sənədləri nəzərdən keçirir və bankın cəmiyyətə qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Namizəd-bank birdəfəlik ödəniş və cəmiyyətin bir səhminin əldə edilməsi hüququnu alır. Maliyyə təşkilatında SWİFT aparatprogram kompleksinin yaradılması və onun

birbaşa sistemə qoşulması. Məhz bu mərhələdə bütün texniki məsələlər həll edilir, kommunikasiya avadanlığı əldə edilir (onun dəyəri yüzlərlə min ABŞ dolları təşkil edə bilər), heyətin təlimi keçirilir. Təcrübə göstərdiyi kimi SWIFT sistemində iştiraka dair bankların xərcləri adətən 5 il ərzində özünü ödəyir (əsasən müasir elektron avadanlığın quraşdırılması).

Cəmiyyət fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri də maliyyə informasiyası mübadiləsinin unifikasiya vasitələrinin işlənilməsi və hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə maliyyə məlumatlarının strukturlu sistemi yaradılmış və təkmilləşdirilməsi davam edilir. Onun yardımı ilə praktiki olaraq valyuta və fond birjalarında icra edilən əməliyyatlar daxil olmaqla bank və digər maliyyə əməliyyatlarının bütün spektrini həyata keçirmək olar.

Bank məlumatları müddətli və adi məlumatlara bölünür. Müddətli məlumatların göndərilməsinə görə xüsusi rüsum tutulur.

Hazırda SWIFT Sisteminə əsaslanan ödəniş sistemi banklararası nəğdsiz hesablaşmaların dünya həcminin 60 faizindən çoxunu təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki «böyük yeddiliyə» daxil olan beş ölkə öz Milli ödəniş sistemlərini məhz SWIFT bazası üzərində qurublar. Habelə SWIFT şəbəkəsi dövlətdaxili hesablaşmalar zamanı da istifadə edilir. Məsələn ABŞ-da bu aparılan sənədlərin dördü bir hissəsini təşkil edir.

II FƏSİL. NAĞD VƏ NAĞDSIZ ÖDƏNİŞ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSASLARI

2.1. Nağd pul dövriyyəsinin təşkili və onun müasir vəziyyəti

Respublikamızda Mərkəzi Bank , bank sistemində nağd pulların hərəkətinin tənzimlənməsi, bu sahədə dövlət mexanizminin əsas elementidir. Pul tədavülünün idarə edilməsi Mərkəzi Bankın fəaliyyətində getdikcə, tədricən vacib bir yer tutmuşdur. Bu birincilik onunla bağlıdır ki, pul tədavülünün tənzimləyici şərtləri, tədbirləri vacib makroiqtisadi nəticələrin (o cümlədən informasiyanın məhdudlaşdırılması) əldə olunmasında şərait yaradır. İkinci onunla bağlıdır ki, məhz elə bu sferada dövlət tənzimlənməsinin təşkilatçısı və bank sisteminin aparıcı elementi kimi, eyni zamanda sistemin fəaliyyətinin sabitliyə nail olunmasında bir struktur kimi maraqların qovuşması baş verir.

Ölkədə pul tədavülünün tənzimlənməsinin konkret vəzifələrini işləyib hazırlayarkən Mərkəzi Bank sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və cari iqtisadi konyukturunu nəzərə alır. Mərkəzi bank pul tədavülünün tənzimlənməsinin həyat qabiliyyətli sisteminin yaradılmasının əsas vacib şərtləri aşağıdakılardır.

- İqtisadi strukturun olması. Bu elə bil struktur olmalıdır ki, burada pul tədavülünün tənzimlənməsi geniş mənada pul bazarının fəaliyyət göstərməsinə əsaslanaraq tamamlansın və korrektə olunsun;

- Pulun tədavülə genişmiqyaslı müdaxiləsinin bank sistemindən başqa kanal vasitəsilə mümkün olmaması;

- Tənzimləmə və mərkəzləşdirilmiş pul kredit emissiyası subyektlərinin uyğunluğu özünün təsdiqini nəinki qanunvericilikdə tapmasıdır, həm də bank sisteminin özündə təsdiqləməsidir;

- Özündə pul tədavülünün tənzimlənməsinin miqyaslarının, məqsədlərinin, üsullarının tədrici təkamülü imkanlarını əks etdirən tənzimləmə subyektinə nisbi müstəqilliyin verilməsi; təkamül dövlət pul siyasəti ilə və bütövlükdə bank sisteminin pul sferasının tələbləri ilə diktə olunur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən kommersiya bankları nağd pulla həyata keçirilən əməliyyatları 18 iyul 2006-cı il tarixdə Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatların aparılmasında və qiymətlərin inkassasiyasının təşkili qaydaları» əsasında və mövcud bank qanunlarının tələblərinə əsasən icra edirlər.

Mərkəzi Bankın ərazi idarələri kommersiya bankları və onların filialları tərəfindən hesablaşma hesabındakı vəsaitlərin müəssisə və təşkilatlara, həmçinin əhaliyə onların əmanət hesabları üzrə vəsaitlərin vaxtlı-vaxtında verilməsini təmin etmək üçün hər bir kommersiya bankına onların əməliyyat kassalarında saxlanıla biləcək vəsaitin minimal həddini, kassa limitini müəyyən edir. Eyni zamanda hər bir kommersiya bankı isə öz filiallarının əməliyyat kassaları üçün qalıq limitini müəyyən edirlər və hər günün sonunda bu tələbə riayət olunmasına nəzarət edirlər.

Əgər kommersiya banklarının əməliyyat kassalarında cari, gündəlik daxil olmalar həmin gün müştərilərin pula olan tələbatından az olarsa, bu halda kommersiya bankı yazılı ərizə ilə ərazi idarəsinə müraciət etməli və çatışmayan vəsaiti almalıdır. Ərazi idarəsi tələb olunan vəsaiti ya öz ehtiyat fondundan, ya da ki, əməliyyat kassasında vəsaitlərin artıq olduğu kommersiya banklarından ehtiyacı olan kommersiya bankına göndərir. Belə müxbir münasibətləri banklararası razılaşma ilə həyata keçirilir. Pula ehtiyacı, tələbatı olan kommersiya bankları nağd pulu almaq üçün ödəmə tapşırığı yazır və onun ərazi idarəsinin kassa mərkəzinə göndərir. Bu ödəmə tapşırığı əsasında pulu olan kommersiya banklarının müxbir hesabından tələb edilən vəsait məbləği silinərək, pulu verən kommersiya bankının müxbir hesabına köçürülür. Ərazi idarələrində kassa mərkəzlərinin lazımı miqdarda nağd pulla təmin edilməsi üçün onlar tərəfindən xüsusi hesabat tərtib edilir və Mərkəzi Bankın kassa mərkəzinə göndərilir. Mərkəzi Bank öz ehtiyatları hesabına ərazi idarələrinin kassa mərkəzini inkassasiya əməliyyatı vasitəsilə lazımı məbləğdə pul vəsaiti ilə təmin edir. Eyni zamanda ərazi idarələri kommersiya banklarını, onlarda öz növbəsində öz filiallarını nağd pulla təmin edirlər. Hər bir ərazi idarələrində kassa hesablaşma əməliyyatlarını aparmaq üçün onların ehtiyat fondlarında saxlanılacaq məbləğlər müəyyən edilir. Kommersiya banklarının pula olan

tələbatının vaxtılı- vaxtında təmin edilməsi üçün ərazi idarələrində ödəmə təqvimini tərtib edilir.

Dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin qarşıdakı dövr üçün gözlənilən dəyişikliyi və xidmət edilən müştərilərin pula olan tələbatını müəyyən etmək üçün ərazi idarələri tərəfindən kassa proqnozları tərtib edilir. Həmin proqnozlara komməriya banklarının kassalarına yaxın olacaq nağd pulların məbləği və mənbələri, qarşıdan gələn il ərzində rüblərə və aylara ayrılmaqla onların xərclənmə istiqamətləri, ötən hesabat dövrü üçün komməriya banklarından alınması nağd pul dövrüyyəsinin proqnozlaşdırılan məbləği və emissiyasının nəticələri daxil edilir. Bu şəraitdə Mərkəzi-Bankın hesablaşma-kassa mərkəzinin pul tədavülünün tənzimlənməsindəki rolu artır. Onun tərəfindən komməriya banklarının əməliyyat kassaları üçün limit müəyyən edilir, həmin limitə riayət olunması üzərində və komməriya bankları tərəfindən verilən kassa dövrüyyəsinə dair hesabatların dəqiqliyi üzərində ciddi nəzarət həyata keçirilir. Bundan əlavə , Mərkəzi Bankın kassa-hesablaşma mərkəzi və ərazi idarələri iki əsas mühüm məsələ üzərində ciddi nəzarət həyata keçirirlər. Birincisi, komməriya bankları tərəfindən müştəri olan müəssisə , təşkilat və fiziki şəxslərə nağd pul verilməsi qaydalarına riayət olunması, ikincisi isə komməriya banklarında müştərilərə göstərilən kassa xidmətləri üzrə əməliyyatların tələb olunan qaydalara uyğun olması.

Növbəti il üçün planlaşdırılan kassa dövrüyyəsinin həm mədaxil, həm də məxaric üzrə məlumatları ərazi idarələri üzrə ayrı – ayrılıqda Mərkəzi Banka çatdırılır. Fikirimizcə, ərazi idarələri tərəfindən tərtib edilən kassa dövrüyyə proqnozlarında aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır;

- İctimai iaşə də daxil olmaqla pərakəndə mal dövrüyyəsinin proqnoz hesabatları;
- Yerli statistika orqanlarının pərakəndə mal dövrüyyəsi və ticarət təşkilatları tərəfindən satışda əldə edilən nağd pulların xərclənməsi barədə dəqiq məlumatlar;
- Dövri mətbuat üçün abunə haqqları üzrə daxil olan nağd pul vəsaitləri haqqında respublikanın Rabitə və İnformasiya Texnologiya Nazirliyinin hesabat məlumatları;
- ərazi idarələrinin sosial xarakterli ödəmələr və əmək haqqı fondunun proqnozlaşdırılan məbləği haqqında məlumatlar;

- vergi orqanlarının fiziki şəxslərdən tutulmuş gəlir vergisi haqqında faktik məlumatları;

- dövlət sığorta təşkilatlarının və digər sığorta təşkilatlarının əhalinin əmlakının sığortası və digər sığorta növləri üzrə öhdəliklərinin faktiki məbləğləri haqqında məlumat;

- rabitə müəssisələrinin əhaliyə göstərilən rabitə xidməti üzrə daxil olan məbləğlər haqqında verdiyi məlumatlar;

- müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi, ailəlik və doğumla əlaqədar olaraq, həmçinin müavinət və digər sosial xarakterli ödənişlər haqqında faktik hesabat məlumatları;

- pensiya fondu tərəfindən yaş həddinə görə verilən təqaüdlərin faktiki məbləğləri haqqında məlumatlar;

- təhsillə bağlı olaraq verilən təqaüdlərin faktiki məbləğləri;

- dövlət tərəfindən verilən xüsusi formada müxtəlif növ təqaüdlər və müxtəlif ödəmələrin və mükafatların faktiki məbləği haqqında məlumatlar;

- banklar tərəfindən verilən proqnoz göstəricilər, əhalidən cəlb edilən əmanətlərin məbləği, istiqrazların, lotoreya biletlərinin satış həcmi, əmanətlərə köçürmələrin məbləği, sertifikatların satışından əldə edilən vəsaitlərin məbləği, ödənilmiş kreditlərin məbləği, istiqraz və lotoreya biletlərinin ödənilmiş məbləği, bankların öz işçilərinə ödədiyi əmək haqqı, rabitə təşkilatlarının bankdan aldığı əlavə pul məbləği və təhvil verdiyi artıq məbləğ haqqında məlumat;

- əhalinin gəlir və xərcləri balansının faktiki göstəriciləri və proqnoz göstəriciləri.

Ölkədə müəyyən edilmiş pul –kredit siyasətini və pul tədavülünü uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə ərazi idarələri və Mərkəzi Bank hər rüb yerlərdə, regionlarda nağd pul dövriyyəsinin vəziyyətini hərtərəfli təmin etməlidirlər. Düşünürük ki, belə təhlilin əsas obyektə aşağıdakılar olmalıdır:

- nağd pul dövriyyəsində və onun strukturunda formalaşan meyillər;

- bankların kassalarına nağd pulların daxil olması mənbələri və oradan xərclənməsi istiqamətləri və məqsədləri;

- dövriyyədəki nağd pulların bankların kassasına qayıtması sürəti.

Nağd pulların bankın kassasına qayıtması sürətini müəyyən etmək üçün tədavüldə olan nağd pulun M_0 Aqreqatı üzrə orta riyazi məbləğini kəsre vurmaq yolu ilə müəyyən etmək olar. Kəsrin məxrəcində həmin dövr ərzində kassaya tam mədaxil , surətində isə həmin dövr ərzindəki günlərin sayı əks etdirilməlidir.

$$D_g = \frac{M_{0(orm)} * D_{g.s}}{\text{Kassaya tam mədaxil(ktm)}}$$

Burada D- pulun dövretmə sürəti; $M_{0(orm)}$ – orta riyazi məbləği; $D_{g.s}$ - dövrdə günlərin sayı; ktm- kassaya tam mədaxil.

M_0 aqreqatı üzrə tədavüldə olan nağd pulun məbləği hesabat göstəricisidir. Bu məbləğ hər ayın biri tarixinə artan yekunla kassa dövriyyələri haqqında statistik heabatlarda əks etdirdiyi tədavülə buraxılan pul məbləğinin cəmi kimi hesablanır (burada yolda olan pul vəsaitləri və kassa qalıqlarının məbləğ dəyişilməsi nəzərə alınmır). M_0 aqreqatı üzrə məbləği müəyyən etmək üçün aşağıdakılar mütləq nəzərə alınmalıdır:

- iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər və meyillər;
- istehlak qiymətləri indeksinin dəyişilməsi;
- hüquqi və fiziki şəxslər arasındakı nağdsız hesablaşmaların inkişaf vəziyyəti;
- istehlak bazarı sferasında əldə edilən vəsait üzrə yaranmış formalaşan nağd pul inkassasiyasının səviyyəsi;

nağd pul dövriyyəsi vəziyyətinin təhlili nəticələri ərazi idarələri, kommertiya bankları və Mərkəzi Bank tərəfindən nağd pul dövriyyəsi təşkilinin yaxşılaşdırılması üzrə birgə praktiki tədbirlərin işlənilib hazırlanması və regionlarda , eləcə də ölkənin mərkəzində emissiyanın aşağı salınması tədbirlərindən geniş istifadə edilə bilər.

Azərbaycan respublikasının mərkəzi bankı pul dövriyyəsinin idarə edilməsi sisteminin əsas həlqəsi olmaq etibarilə kommertiya bankları vasitəsilə dövriyyədəki pul kütləsini tənzimləyir. Apardığımız tədqiqat nəticəsində gəldiyimiz bir fikirdə bundan ibarətdir ki, idarəetmə üsullarına aşağıdakılar aiddir.

- 1) Nağd pul dövriyyəsinin əsas hissəsinin kommersiya banklarında – müəssisə və təşkilatların kassa əməliyyatlarında mərkəzləşdirilməsi;
- 2) Nağd pul dövriyyəsinin təşkilinin üsulları;
- 3) Kommersiya banklarının , hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatların kassalarında nağd pul qalığının limitləşdirilməsi;
- 4) Nağd pul inkassasiyasının həyata keçirilməsi və təşkili
- 5) Mərkəzi Bank kassa intizamının həyata keçirilməsi üzərində nəzarət
- 6) Nağd pulların plan üzrə məqsədli xərclənməsi. Bu üsulların hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər salaraq təhlil etmək tədqiqat üçün vacibdir.

Kassa əməliyyatlarının mərkəzləşdirilməsi üsulu. Mərkəzi bank ölkədə pul tədaviyünün tənzimlənməsi və təşkili funksiyasını tam gücü ilə yerinə yetirməyə şərait yaradır. Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarının kassalarına nağd pulun daxil olmasını stimullaşdıran bir çox qaydalar müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə müəssisə və təşkilatlara kassa qalığının limitindən əlavə olaraq pul vəsaitlərinin onların kassalarında saxlanması, əməkhaqqı və digər ödəmələrə , xərclərə istiqamətləndirilməsinə icazə verilmir. Təşkilatların bütün kassa əməliyyatlarının kommersiya banklarında mərkəzləşdirilməsi dövriyyədə daha çox pul kütləsinin yubanmasının və daşınmasının qarşısını alır. Kassa qalıqları müəyyən edilmiş minimuma çatdırılır, bu isə öz növbəsində dövriyyəyə lazım olan pul kütləsinin planlaşdırılmasını , dövriyyədə olan pul kütləsinin tez bir zamanda kommersiya banklarının kassalarına qayıtmasını təmin edir. Bu üsulun köməyi ilə kommersiya bankları azad pul vəsaitlərini qısa müddətdə toplamaq və öz pul kütləsi vasitəsilə lazım olan pul dövriyyəsinə təşkil etmək imkanı qazanır. Bu vasitə ilə hesablaşmalar və pulların saxlanması üzərində kommersiya bankları vasitəsilə nəzarət həyata keçirilir. Eyni zamanda bu üsul vasitəsilə daha bir vacib məsələ həll edilir. Kommersiya banklarının kassa əməliyyatların əks etdirən uçot və hesabat məlumatları daxil olan pul vəsaitlərinin mənbələrini və onların xərclənməsi istiqamətlərini müəyyən etməyə şərait yaradır.

Nağd pul dövriyyəsinin təşkili üsulları normallaşdırmanın tətbiq edilməsi və satıxdan əldə edilən pul vəsaitlərinin məqsədli xərclənməsi üsulu nağd pul

dövriyyəsinin təşkili üsulu kimi müəssisə və təşkilatlar tərəfindən satışdan əldə edilən vəsaitlərin istifadə edilməsini məhdudlaşdırır. Bu vəsaitlərin kommersiya banklarının kassalarına göndərilməsini planlaşdırmağı təmin edir. Bütün hallarda satışdan əldə olunan vəsaitlərin xərclənməsi normallaşdırılmırsa, bu halda həmin xərclərin həyata keçirilməsi üçün bütün nağd pullar bankdan alınmalıdır.

Kassa qalıqları olan nağd pulların limitləşdirilməsi üsulunun əsas məqsədi dövriyyədə olan nağd pulun təşkilinin yaxşılaşdırılması, səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün qalıqların minimuma endirilməsi və tədavül xərclərinin mümkün dərəcədə azaldılmasına nail olmaqdır.

Nağd pulun inkassasiyasının təşkili kommersiya banklarının müştəriləri olan müəssisə və təşkilatların kassalarında dövriyyədə olan pullar nə qədər tez kommersiya banklarının kassasına qayıdarsa, bir o qədər tez də pulun tam dövriyyəsi bitər, bankların hesablaşmaları bir o qədər tez həyata keçər, həmçinin müəssisə və təşkilatların öz öhdəlikləri üzrə hesablaşmaları da bir o qədər sürətlənər. Paralel olaraq nağd pul tədavülünün həyata keçirilməsi və təmin edilməsi üçün bir o qədər az yeni pul tələb olunur.

Kassa intizamına riayət olunması üzərində nəzarət. Bu üsulun mahiyyəti müəssisə və təşkilatlar tərəfindən mütəmadi olaraq kassa intizamına riayət olunmasının yoxlanılmasından, Mərkəzi Bankın kassa təsərrüfatına dair qəbul etdiyi göstərişlərin yerinə yetirilməsinin yoxlanılmasından, ötən dövr yoxlamalarının nəticələri üzrə təkliflərin yerinə yetirilməsi gedişinin yoxlanılmasından, kassa intizamına riayət olunmasında baş verən kənarlaşmaların aradan qaldırılması, kənarlaşmaların baş verməməsi üçün vəsaitlərin müəyyən edilməsindən və kassa intizamının möhkəmlənməsindən ibarətdir.

Nağd pulların plan üzrə məqsədli xərclənməsi nağd pul tədavülünün təşkili bütövlükdə bank müştərilərinə keyfiyyətli bank xidmətləri kompleksinin təqdim edilməsindən, nağd pulla bağlı bütün əməliyyatların vaxtlı-vaxtında, qanun daxilində müştərilərin tələblərinə uyğun olaraq heç bir maneə yaranmadan yerinə yetirməkdən müştərinin nağd pula olan tələbatını lazımı şəkildə təmin etməkdən ibarətdir.

Müəssisə və təşkilatların kassalarına daxil olan pul vəsaitləri bankların kassalarına təhvil verilməli və bundan sonra həmin məbləğ müəssisələrin bankda olan hesablarına oturdulmalıdır. Nağd vəsaitlər müəssisələr tərəfindən banka və ya birbaça verilir, yaxud bankla müəssisə və Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən pul vəsaitləri və digər qiymətlilərin daşınmasına lisenziyası olan inkassasiya xidməti ilə bağlanmış müqavilə əsasında həmin xidmət tərəfindən təhvil verilir.

Nağd pula olan tələbatı vaxtında ödəmək məqsədilə , hətta daimi olaraq kassasında nağd pulu, yaxud satışdan əldə edilmiş vəsaiti olmayan təşkilatlarda əvvəlcədən planlaşdırılması mümkün olmayan gözlənilməz halların aradan qaldırılması üçün kassada saxlanılmasına icazə verilən müəyyən məbləğ kassa qalığı limiti müəyyənləşdirilir. Müəssisələrin kassasında nağdı pul qalığının limiti banklar tərəfindən hər yeni il üçün müəyyən edilir. İl ərzində müəssisə tərəfindən əsaslandırılmış bir müraciət olarsa , bu limit yenidən baxılaraq dəyişdirilə bilər. Belə səbəblərə kassa dövriyyəsi həcmində dəyişməsi, satışdan daxil olan vəsaitlərin verilməsi şərtlərinin dəyişməsi, yeni bank hesablarının açılması və s. Ola bilər.

Kassadakı nağd pul limitinin müəyyən edilməsi üçün təşkilatlar özlərinin xidmət olunduğu banklara limitin müəyyən edilməsi üçün xüsusi hesabat təqdim edirlər.

Əgər müəssisə və ya təşkilat bir neçə bankda hesablaşma hesabına malikdirsə bu halda müəssisə kassa limitinin müəyyən edilməsi barədə öz seçimi əsasında banklardan birinə müraciət edir. Banklardan biri tərəfindən müəssisəyə kassa limiti müəyyən edildikən sonra müəssisə bu barədə uyğun hesab açmış olduğu bankların hamısına bildiriş göndərir. Həmin müəssisənin yoxlanması zamanı bank müəyyən olunmuş limitdən istifadə edir.

Əgər hər hansı bir müəssisə kasadan nağd pul qalığının limitinin müəyyən edilməsi üçün hesabatlar vermirsə , onda həmin təşkilatın kassa qalığı limiti sifirə bərabər, banka təhvil verilməyən və kassada saxlanılan məbləğ isə limitdən artıq məbləğ sayılır. Müəssisənin kassa qalığı, limiti onun nağd pul dövriyyəsi əsasında müəyyən edilir. Bunun üçün müəssisənin fəaliyyət rejiminin xüsusiyyətləri , nağd pul vəsaitlərinin

bankın kassasına təhvil verilməsinin qayda və müddəaları, qiymətlilərin saxlanılmasının təmin edilməsi və qarşılıqlı daşımaların həcmnin azaldılması nəzərə alınmalıdır.

Müəssisələrin kassalarında müəyyən edilmiş limitdən artıq vəsait , pulun bankdan alındığı gün daxil olmaqla 3 gündən artıq saxlanıla bilməz. Həmin artıq vəsait yalnız əməkhaqqı, sosial xarakterli ödəmələr və təqaüdlər üçün nəzərdə tutulan ödəmələr ola bilər. Bu müddət ötən kimi limitdən artıq vəsait dərhal bankın kassasına təhvil verilməlidir. Bir neçə kommersiya bankında hesabı olan müəssisələrdə kassa limitinin müəyyən edilməsi qaydası bank nəzarətinin səmərəliliyini təmin edir. Təcrübə göstərir ki, kassa limiti bankın biri tərəfindən müəyyən edilir.

Satışdan daxil olan limitdən artıq vəsait isə digər banka təhvil verilir. əməkhaqqını ödəmək üçün müəssisə nağd pulu bir bankdan alır, həmin ödəmələr üzrə tutulmaları, vergiləri digər bankda ödəyir. Fikrimizcə təşkilatların kredit təşkilatlarında olan hesablarının akkumlyasiya edilməsi həm istehsalın inkişaf problemlərini vaxtında həll edir, həm hesablaşmalar sisteminin qurulmasının dəqiqliyini , həm də nağd pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində keyfiyyətli nəzarəti təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan qanunlar əsasında bütün müəssisə və təşkilatlar öz kassalarına daxil olan nağd pul vəsaitlərinin xidmət olunduqları qarşılıqlı razılaşma əsasında mövcud təşkilatlara uyğun olan qaydada sənədləşdirməklə lazım olan istiqamətlər üzrə xərcləyə bilərlər. Müəssisələrin kassalarına satışdan və göstərilən xidmətlərdən daxil olmuş pul vəsaitlərinin xərclənməsi qərarını banklar müəssisənin yazılı müraciəti və xüsusi hesabatı əsasında qəbul edir və nağ pulla həyata keçirilən əməliyyatların qaydalarına riayət olunmasını həm tələb edir , həm də nəzarət edir.

Beləliklə təşkilatların kassalarına daxil olan nağd pul vəsaitləri yalnız Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunlarına uyğun olan istiqamətlərə xərclənə bilər. Respublika ərazisindəki nağd pulların xərclənməsi sahəsində aşağıdakı məhdudiyətlər nəzərdə tutulmuşdur.

a) Müəssisələr öz hesabından yan ötərək heç bir fiziki və ya hüquqi şəxsin hesabına nağd pul ödəyə bilmək hüququna malik deyildirlər. Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması və qiymətlilərin

inkassasiyasının təşkili qaydalarının tələblərinə əsasən müəssisə və təşkilatlar kassalarında müəyyən edilmiş kassa limitindən artıq toplanan vəsaitləri xidmət olunduqları bankın kassalarına təhvil verməlidirlər.

b) Nağd pulların xərclənməsi , istifadə edilməsi, əməliyyatlarında müəssisə və təşkilatlar müəyyən edilmiş bütün normativlərə, ödəmə qaydalarına və Mərkəzi Bankın təlimatlarının tələblərinə ciddi riayət etməlidirlər.

c) Müəssisə və təşkilatlara öz kassalarında hətta ən vacib ödəmələr olan əməkhaqqı , sosial ödəmələr, təqaüdlər üçün ödəmələri həyata keçirmək məqsədi ilə ödəmə vaxtı çatana qədər kassa limitindən artıq pul vəsaitlərini toplamaq qadağan edilməlidir.

Müəssisə və təşkilatlar, həmçinin banklar üçün kassa qalığı limitinin və xərc normalarının müəyyən edilməsi mahiyyət etibarilə pul tədavülünün optimal, səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən , qarşılıqlı pul daşımalarının həcmi azaldan , nağd pullarla hesablaşmaları təmin edən kassa normatividir.

Kassa normativlərinin təsdiq edilməsi ilə yanaşı , bank təşkilatlar üçün satışdan və göstərilən xidmətdən daxil olan vəsaitlərin banka təhvil verilməsinin müddət və qaydalarını təsdiq edir. Təşkilatlar tərəfindən nağd pulların verilməsinin aşağıdakı müddətləri müəyyən edilə bilər.

- Bankla müştəri olan təşkilat eyni yaşayış məntəqəsində yerləşirsə, nağd pullar təşkilatın kassasına daxil olan gün banka təhvil verilməlidir;

- Müəssisənin fəaliyyət sferasından və iş rejimindən asılı olaraq nağd pullar kassaya axşam daxil olursa və bankın axşam kassası və axşam inkassasiya xidməti yoxdursa , pul vəsaitləri banka növbəti gün verilə bilər.

- əgər bank, təşkilatların yerləşdiyi məntəqədən uzaqda yerləşirsə və kassada olan pulu hər gün təhvil vermək mümkün deyilsə , bu halda nağd pul bir neçə gündə bir dəfə təhvil verilə bilər. Müddət qarşılıqlı razılaşma əsasında müəyyən olunur. Bu müddət heç bir halda 3 gündən çox olmamalıdır.

Müəyyən olunduğu kimi bank praktikasında satışdan daxil olan pul vəsaitlərinin yığılmasının iki üsulu mövcuddur: inkassasiya aparatı vasitəsilə və mədaxil kassaları

vasitəsilə. Inkassasiya ya bankın bir bölməsi kimi, ya da ki, müstəqil bir təşkilat kimi nağd pulların təşkilatlardan banka və ya əksinə həm daşımalarını, həm də qorunmasını təmin edir. Bir qayda olaraq inkassasiya vasitəsilə ticarət, nəqliyyat, tikinti təşkilatlarının, yəni haradək, xeyli miqdarda nağd pul vəsaitləri toplana bilərsə onların vəsaitləri daşınır. Operativ olaraq inkassasiya vasitəsilə nağd pulların lazımı yerə çatdırılması dövriyyəyə yeni pulların buraxılmasının qarşısını alır.

Kommersiya banklarının məxaric kassaları müştərilərin nağd pula olan tələbatının ödənilməsinə təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu kassalardan müştərilər pul çeki vasitəsilə verdikləri sifarişlər əsasında nağd pul ala bilər. Bunu əsas şərtlərdən biri də alınacaq məbləğdən vəsaitin müştərilərin hesablaşma hesabından alınmasıdır. Kassa resuslarından bərabər sürətdə istifadə olunmasının və həmçinin nağd pul vasitələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsinə həyata keçirmək üçün bank hər il verilmiş sifarişlər və ötən ilin faktiki kassa dövriyyəsi göstəriciləri əsasında əməkhaqqlarının, təqaüdlərin və sosial xarakterli digər ödəmələrin ödəniş qrafikini təsdiq edir.

Müəssisə və təşkilatlar tərəfindən əməkhaqqlarının, və sosial xarakterli digər ödəmələrin vaxtlı-vaxtında verilməsi uçotunun təşkil olunması üçün bankda Nağd pulların verilməsinin uçotu cədvəli aparılır. Belə uçotun məlumatları kommersiya banklarının gələcək günlər üçün nağd pula olan tələbatının hesablanması və ödənilməsinin təşkili üçün istifadə edilir.

Müəssisə və təşkilatlara nağd pulun verilməsi, bir qayda olaraq, kredit kredit təşkilatının kassasına daxil olan cari mədaxil hesabına həyata keçirilir. Nağd pula olan tələbatın tam və vaxtında həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə banklar tərəfindən hansı şəkildə riayət edilməsinə nəzarət məqsədilə Mərkəzi Bank hər ay ərzində bir dəfə banklarda kassa əməliyyatlarının aparılması və nağd pulla məsələlərini yoxlayır. Kassa intizamının yoxlanılması ilə əlaqədar olaraq yoxlamaya cəlb edilən müəssisə və təşkilatların siyahısını bank rəhbərliyi özü müəyyən edir. Bu siyahı təşkilatların apardıqlar nağd pul dövriyyəsinin həcm və kassa intizamına dair təşkilatlar haqqında bankda olan məlumatlar əsasında tərtib edilir.

Təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına riayət olunub olunmamasına dair yoxlama apararkən , fikrimizcə aşağıdakılara mütləq nəzər salmaq lazımdır:

- Bankdan alınmış nağd pul vəsaitlərinin tam mədaxil olunması. Bunun üçün kassa kitabında mədaxil haqqında qeydlər bankın tarix və məbləği haqqında məlumatları ilə tutuşdurulur. Əgər bankın məlumatları ilə kassa kitabındakı qeydlər arasında fərq yaranarsa , bu halda səbəb araşdırılmalıdır.

- Bankın kassasına pulun verilməsinin tamlığı. Bu faktın yoxlanılması üçün yoxlanılan dövr ərzində müəssisənin kassasına daxil olan pul vəsaitlərinin məbləği müəyyənləşdirilməli , onun bankın kassasına müəyyən edilmiş vaxtlarda, qaydada və tam verilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Məbləğ göstəricisi bankın kassa göstəricisi ilə tutuşdurulmalıdır. Müəssisənin kassasından vaxtında ödənilməyən əməkhaqlarının və digər ödənişlərin bankın kassasına vaxtında qaytarılıb – qaytarılmaması yoxlanılmalıdır. Nağd pulların banka qaytarılmasının məbləği və tarixi, eyni zamanda bu qeydlərin kassa kitabında öz əksini tapması yoxlanılmalıdır;

- Müəssisənin kassasına daxil olan nağd pul vəsaitlərinin bankla razılaşdırılmış qaydalara riayət olunması ilə xərclənməsi. Bunun üçün kassa kitabında aparılan qeydlər əsasında daxil olan nağd pul müəyyən edilməli və xərclənmiş pul vəsaitləri ilkin razılaşma qaydalarına uyğun olaraq istiqamətləndirilməsi yoxlanılmalıdır;

- Müəssisənin kassasında saxlanılan nağd pul vəsaitlərinin bank tərəfindən müəyyən edilmiş qalıq limitinə riayət olunmasının nəzarət. Bunun üçün yoxlanılan dövrdəki hər bank günü ərzində müəyyən edilmiş limitə riayət olunmasını yoxlamaq lazımdır. Bunu həyata keçirmək üçün hər günün əvvəlinə kassadakı qalıq gün ərzində daxilolmalar və xərclər yoxlanılmalıdır. Əgər limitdə əlavə qalıq olarsa, həmin fərq üzrə bunun baş vermə səbəbi aydınlaşdırılmalıdır. Paralel olaraq limitdən artıq məbləğin saxlanıldığı günlərin sayı , məbləğ müəyyən edilməli və orta göstərici çıxarılmalıdır.

- Kassa kitabının və digər kassa sənədlərinin (mədaxil və məxaric üzrə əməliyyatların) düzgün aparılması, sənədləşdirilməsi. Bunun üçün yoxlanılan dövr ərzində müəssisənin kassasına daxil olan və oradan xərclənən pul vəsaitlərinin müəyyən

edilmiş qaydada düzgün sənədləşdirilməsi, kassa sənədləşməsində ilkin uçot sənədlərinin təlimatlara uyğun tərtib edilməsi yoxlanılmalıdır. Həmin sənədlərə kassa mədaxil və məxaric orderləri, kassa mədaxil və məxaric orderlərinin qeydiyyat jurnalı, kassa kitabı, kassirin aparılmış kassir əməliyyatları(mədaxil-məxaric orderləri, ödəmə cədvəlləri) əsasında tərtib etdiyi gündəlik hesabatlar aid edilir. Yoxlama zamanı aparılmış kassa əməliyyatları üzrə sənədləşmənin dövriliyi və keyfiyyəti nəzərdən keçirilməlidir.

Aparılan yoxlamanın nəticələri arayış vasitəsilə sənədləşdirilir. Kassa intizamına riayət etməyən təşkilatlara qarşı mövcud qanunvericilik əsasında tədbirlər görülür.

2.2. Elektron ödəniş sistemləri və nağdsız hesablaşmalar

Elektron Hesablaşma Sisteminin fəaliyyət mexanizmi bankomatların, elektron hesablaşma sisteminin köməyi ilə plastik kart əməliyyatlarını, əhaliyə ticarət xidmət sferasını, bank sistemi vasitəsi ilə müştərilərə işdə və evdə bank xidmətlərinin həyata keçirilməsini təmin edir. Ümumiyyətlə, plastik kartlar müxtəlif təşkilatlar tərəfindən istehsal edilərək cəmiyyət həyatının bir çox sahələrində ayrı-ayrı təyinatlar üzrə istifadə edilir.

Onlar öz funksiyalarını həyata keçirməsinin əhəmiyyətindən aslı olmayaraq,bütün plastik kartlar mühüm xüsusiyyətə malikdir,yəni mənti qi proqramların müəyyən olunmuş informasiya məcmusunu özündə saxlayır.Göstərilən kartlardan ola bilər ki, binaya, kompyuter vasitələrinə giriş üçün,sürücülük vəsiqəsi kimi və telefon danışıqlarının ödənişi formasında və s. istifadə edilsin.

XVII-XVIII əsrlərdə İngiltərədə sənayenin inkişafı və bununla bağlı jiro-dövriyyə banklarının formalaşması,ilk səhmdar bankın yaradılması,nağdsız hesablaşmaların inkişafına təkan verdi.Ödəniş vasitəsi kimi kartdan istifadə edilməsinin nəzəri əsaslarının xatırlanması birinci dəfə XIX əsrin axırlarında İngiltərədə meydana

gəlmişdir. Belə ki, ingilis yazıçısı Ceyms Bellami özünün “Arxaya nəzər sal” əsərində kredit kart ideyasını irəli sürmüşdür. (J. Bellami. Looking, 1880-cı il).

Praktiki olaraq bu sahənin ilk təşəbbüskarı ABŞ olmuşdur. Belə ki, bank plastik kartları nağdsız hesablaşmaların təşkilində mütərəqqi bir vasitə kimi birinci dəfə 1914-cü ildə ABŞ-ın “General Petroleum Corporation of California” firması tərəfindən neft məhsulları ticarəti proseslərinin ödəniş forması kimi buraxıldı. Ödəniş kartları çox keçmədi ki, sürətlə yayılmağa başladı. Kart xidmətindən istifadə sahibi üçüm rahat və əlverişli olduğundan müştərilərin daimi cəlb edilməsi asanlaşdı.

Ödəniş vasitəsini tam qiymətləndirən birinci plastik kartı Diners Club (1950), American Express və Hilton Credit (1959) birlikləri tərəfindən buraxılmışdır. Birinci bank kartı isə az miqdarda 1951-ci ildə Nyu-York “Land Island” bankı tərəfindən buraxılmışdır.

Keçmiş ittifaqda birinci plastik kart 1969-cü ildə xarici kompaniyalar tərəfindən buraxılmışdır. SSRİ-də birinci beynəlxalq kartın emitenti Beynəlxalq İqtisadi Bank oldu və qısa bir dövr üçün olan bu kart “Eurocard” “qızıl” kart adlandırıldı.

“Elektronlu nağd” konsepsiyasının atası Devid Çaum pul sisteminin qeyri nümunəviliyindən, yəni maddiliyindən azad edib, rahatlığımızı və təhlükəsizliyimizi işləyib hazırlayaraq, bizi azad bank sistemə yönəltdi. O, istəyirdi ki, insanları hay-küylü bazardan azad edib, kompyuter şəbəkəsinin inkişafına cəlb etsin: bazar, orada hər bir iş səhər qəzetinin alqısından tutmuş kilsənin xeyriyyə hədiyyəsinə kimi elektron nağdiyyətin köməyi ilə həyata keçirilir və kredit kartının kimə verilməsi və kimdən qəbul edilməsi emitentin öz səlahiyyətində olduğunu bildirmişdir.

Cauma görə, elektronlu pul ən yaxşı pul hesab edilir. Belə ki, elektronlu nağdiyyət subyektin sərfiyyatının anonimliyini mühafizə edir, gələcək yatırımlarda transaksion xərclərindəki saxtakarlığın qarşısını alır və bu pulun gücü ondadır ki, mikroödənişlər üçün əlverişlidir.

Demək olar ki, dünyada hər gün Beynəlxalq Milli Hesablaşmalar (BMHS) ödəniş sistemə bir trilyon dollardan çox vəsait yönəldilir. Ümumi əməliyyatların tərkibində

nağdı sövdələşmələr 85% təşkil etdiyi halda,nağdsız dövriyyənin xüsusi çəkisi on dəfə aşağı olmuşdur.

Bütün dünyada 138 trilyon dollar əskinazları gəzir ki,bu da 233 min ton çəkiyə malik olan 333 milyon dollar deməkdir.

1989-cu ilin iyul tarixli “Nyusnik” jurnalında qəribə də olsa nağdsız real cəmiyyətin qurulmasından bəhs edirdi.Cənubi Karolində Paris-İsland dəniz piyada əsgərləri məşq bazasında pul məsariflərini və terminalın açılışından sonra ticarət alqı-satqısını kart tətbiq etməklə həyata keçirmişlər.

Piter Preston elmin tərəqqisindən danışaraq qeyd edir ki,Monparnosda Philip Detourl restoranında ofsiant üzr istəyərək ona dedi; “Biz pul qəbul etmirik,sizdə kredit?” Müasir meqapolisdə bir neçə həftə kredit kartı və cibdə isə 10 dollarla yaşamaq olar-bu bizim ətrafımızdakı dünyada və bizim şüurumuzun dəyişməsində maraqlı müşahidədir.

Kredit-bank sistemində bankın avtomatik xəzinədarlarından istifadə sahəsində dörd ölkə ABŞ,Yaponiya,Fransa,Böyük Britaniya liderlik edir.Belə ki,ABŞ-da 1985-ci ildə 59min belə texniki qurğu fəaliyyət göstərirdi.Yaponiyada 1milyon əhaliyə 320,ABŞ-da 250,Böyük Britaniya və Fransada 120-130,Avstriya,İtaliya və AFR-da 30-35 elektron xəzinədar düşürdü.

“Elektron pul” sözü müxtəlif ödənişlərin aparılması sferasında innovasiya texniki məsələlərin həllinin bazası kimi ödəmə alətlərinin geniş şəbəkəsindən istifadəni şərtləndirir.

Ödəniş sistemi elektron kommersion sistemi infrastrukturunun əsas elementlərindən biri olmaqla bu sistemdə satış təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi qismən dərəcədə daha etibarlı,prespektivli və effektivlidir,ödəniş sisteminin sadə formasında-bu razılaşıdırılmış saziş dəyərinin alıcıdan satıcıya ötürülməsi qabiliyyətidir.Qəbul edilmiş müvafiq qaydalara,əsasən elektron ödəniş sistemi iqtisadiyyatın bir subyektdən o birinə pul ötürülməsi üçün infrastrukturunu təmin edir.

İcra edən bank hesab resysterlərində yüklənmə tarixi,mal-nəqliyyat sənədlərinin nömrəsi,mala görə rabitə müəssələri tərəfindən göndərilən poçt qəbzlərinin nömrələri,təhvil-təslim sənədlərinin nömrələri və mal verənin yerləşdiyi ərazidə alıcının

nümayəndəsi tərəfindən malın qəbuluna görə yükün göndərilməsində istifadə olunan nəqliyyat növü barədə məlumatlar göstərilməzsə həmin hesab reysrlərini ödənişə qəbul etmir.

Əsrlərin sınağından çıxmış veksəl əməliyyatı respublikamızda o qədər də geniş istifadə edilmir.

Veksəl əməliyyatlarının tarixi inkişafı keçmiş ittifaqla bağlı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 02fevral 2000-ci ildə 022 sayılı əmrlə “Azərbaycan Respublikasında veksellərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə” qəbul edilmişdir.

Elektron vasitə ilə vəsaitin ötürülməsi qanuna görə (Electronic Funds Transfer Act,Efta) 1978-ci ildən bankomatlar, ATM, Pos-terminallar, avtomatlaşdırılmış klirliq evi, telefonla və home banking proqramları vasitəsi ilə həyata keçirilir; “elektronla vəsaitin ötürülməsi”, “elektron terminalları, komputer yaxud maqnit daşıyıcıları ilə əmr və təlimat formasında avtomatik həll edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da Elektron pul emitenti haqqında qanun maliyyə institutuna aid deyildir.Bazar opertorları uzun müddət qorxu altında oldular ki,bu da Federal Hesablaşma Mərkəzi tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara görə qanuna əlavə edilmiş Regulatione vasitələri onlara tətbiq edilmişdi.Elektron ötürmələrin cavabdeh iştirakçıları “ağır ələ malik idilər” və qeyri-sərbəst idilər. Federal Hesablaşma Mərkəzi bir çoxlarının qanuna yeni əlavə qaydalarının yeni elementlərini qəbul etməkdən uzaq olduğunu başa düşdü və onları qanun sahəsindən kənar qoymamağa çağırdı(Legislating a blanket exemption from EFTA).

Ona görə də Regulation E istehlakçıların hesabdan avtoraziya olmamış vəsaitin elektron silinməsini məhdudlaşdırmış, mübahisəli prosedurların həlli məsələsini və hesabdan vəsaitin hərəkət mexanizmi barədə informasiyanı müştəriyə təqdim edilməsini şübhə altına almışdı.

Azərbaycanda maliyyə-kredit sferasında innovasiya transformasiyasına praktiki tələbatın nəticəsi kimi bütün bank strukturları sistemində nağdsız hesablaşmaların yeri və xüsusiyyətinin iqtisadi elmi çərçivəsində dərinlən öyrənilməsi və mənimsənilməsi tələb

edilir. Ona görə ki, iqtisad elmi arsenalında institusional istiqamətlərlə bağlı makroiqtisadi sistemin formalaşması, milli innovasiya sisteminin yaradılması, müasir innovasiya menecmentinin əlaqələrinin müasir xüsusiyyətləri, Azərbaycan iqtisadi fikrində göstərilən bütün bu amillərin forma və məzmununun spesifik xarakter istiqamətləri və s. daha effektiv səslənir.

Buna görə də dünyada gedən global proseslərə istinadən qeyd etmək olar ki, nağdsız hesablaşmaların əsaslarını dinamik iqtisadi inkişafa dəstək baxımından araşdırmaq gərəkdir. Nağdsız hesablaşmaların nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiqində xarici təcrübənin öyrənilməsi zəruri ola bilər.

1994-cü ildə çirkli pulların yuyulmasına təsir edən ABŞ Qanunun qəbul edilməsi (Money Laundering Suppression Act), biznesmenlərə pul ötürülməsi və öhdəliklərin xəzinədarlığın katibliyində qeydiyyatdan keçirilməsi məsələsini qarşıya qoydu. Pul ötürülməsinə görə biznesmenlərin məlumatı qeydə alınan zaman xəzinədarlığın katibi bizneslə məşğul olan, yaxudda iştirakçısı olaraq fəaliyyət göstərən şəxslərin ünvanını, adını, istənilən bankın ünvanını, biznesmenin saxladığı əməliyyat hesabını, dövriyyə proqnozunu və s. informasiyaları həmin qeydiyyata daxil etdilər. 1994-cü il ABŞ Qanunun məqsədi bəzi hallarda müəssisəsindən aslı olmayaraq, böyük pul məbləğlərinin ötürülməsində çətin sxemlərin aradan qaldırılmasında biznesmenlərin işinin tənzimlənməsi oldu.

“Telekommunikasiya”(Telecommunications Act) barədə ABŞ-ın 1996-cı il Qanunu rəqabətin və tənzimləmənin təmin edilməsi analitik təhlilə malikdir. Qanunun məqsədi- qiymətlərin aşağı salınması və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün rəqabəti təmin etmək və tənzimlənməni azaltmaq və yeni texnologiyaların tezliklə inkişafını genişləndirmək idi. Qanun Ştat və Federal səviyyəsində bazara giriş üçün arakəsmələri aradan götürür və tənzimləməni təmin etməklə telekommunikasiya sahəsini qoruyub-saxlamaqda Federal Xidmət Sisteminin nəzarət orqanına müvafiq şərait yaradırdı.

1996-cı ilin aprel ayında Federal Hesablaşma Sistemi idarəsi elektron maliyyə sazişlərinin tənzimlənməsi üçün yeni redaksiyada Regulation E qəbul etdi və birinci dəfə olaraq bu və ya digər neqativ və qeyri-neqativ halların preyd-kart vasitəsiylə qeydə

alınması nəzərdə tutuldu. Bank komitənin palata nümayəndələri “Gələcək pul” mövzusunda məruzəni geniş və ixtisaslaşmış auditoriyaya çıxarıb dinlədilər. Bütünlüklə ABŞ hökuməti Ödəniş sistemində görə yuxarıda göstərilən standartlara uyğun olaraq bazara olan təzyiqləri aradan qaldırdı.

1998-ci ildəki müşahidələrə əsasən Microsoft, Visa və Master Card korporasiyaları öz rəqibləri tərəfindən günahlandırıldı, American Express və Discover, Morgan Stanley filialı ilə birlikdə ABŞ qanunvericiliyinin inhisarına ziddiyət təşkil edən xətalara görə hər iki tərəf 26 May 2000-ci ildə ABŞ Komitə Konqresinin iclasında dinləndi. 8500 bankı birləşdirən Visa və Master Card səhmdar cəmiyyəti rəqabətə təsir edərək Amerikanın bazarlarının 85%-ni öz inhisarına keçirdiyinə görə günahlandırdılar: onların ödəniş sistemində daxil olan banklara American Express və Discover kartının buraxılmasına məhdudiyət qoyuldu. Bu kompaniyalar həm də onun şahidi oldular ki, məsələnin əsas həlli kimi Visa və Master Card cəmiyyəti ilə maliyyə maraqları onların ödəniş sistemləri bankla birlikdə qəbul edilməliydi. Əgər hər iki ödəniş sistemi ən iri bankın bir qrupuna sahib olarsa, bu və ya digər rəqabətdən danışmağa dəyməz.

Günahlandırılmada əsas diqqət göstərilən müvafiq sahələrdə yeniliyin süni şəkildə qarşısının alınması idi. ABŞ-ın baş prokurorunun köməkçisi Kleynin göstərişinə əsasən bank sahiblərinə yeni məhsul və xidməti işləyib-hazırlamaqla sistemdə bir-biri ilə rəqabətə girməyə icazə verilmədi. Bundan başqa ABŞ-ın baş prokuroru Rino birbaşa qeyd etdi ki, Visa və Master Card cəmiyyətləri smartkartın meydana gəlməsinə maneçilik törətməsəydilər, on da internetdən transaksiya təhlükəsizliyi təmin oluna bilərdi.

9 oktyabr 2000-ci ildə ABŞ-ın federal məhkəməsinin qəbul etdiyi qərara görə, Visa və Master Card öz banklarına və iştirakçılarna imkan verməlidir ki, onlar öz kredit kartlarını kənar sistemə verməklə, birinci növbədə American Express və Discover kompaniyalarına şərait yaratsınlar. Məhkəmənin qərarı elan edildikdən sonra – Ədliyyə nazirliyi qeyd etdi ki, «qərarla razıdır, nəticə etibarilə müxtəlif ödəniş sistemi ilə və bank – emittentlə rəqabətin keyfiyyəti artacaq və istehlakçıya isə kredit kartının seçimində böyük imkanlar veriləcək»

Avropa ittifaqında işçi qrupu 1994-cü ildə Avropa mərkəzi Bankının yaradılması və ödəniş sistemi barədə təkliflərini Avropa Valyuta İnstitutuna vermişdi. 1994-cü ildə işçi qrupu yenidən Bank vasitəsilə Elektron pul (EP) emissiyasının məhdudlaşdırılmasını məsləhətləşərək yazırdı: «pulu emitent yolu ilə elektron pul kisəsindən almaq iqtisadi cəhətdən aydındır, çünki o bank əməliyyatıdır». Ancaq tərəqqi kimi vaxt da bacarıqsızdır.

Avropa ittifaqının kollektiv idarəetmə orqanında elektron pul problemində bir addım irəli yanaşmanın müşahidə edilməsi kifayət qədər uzaqgörənliyi təsbit edirdi. 1994-cü ilin may ayında «Avropa İttifaqının kartlarla ödəniş barədə çıxışının » nəşri göstərirdi ki, təkcə karder layihələrinin sayı artmamışdı, həm də Elektron puldan (EP) istifadə də şəbəkə pulu- İnternetdən ödəməklə ödəniş sistemini artırmışdı. Nəticədə 1997-ci ildə Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) mövcüd tendensiyanı nəzərdən keçirib və 2 mart 1998-ci ildə «Elektron pulun emissiyası haqda Avropa Mərkəzi Bankının Şurasının Fikri» barədə yeni mövzuda məruzə nəşr etdirdi. Bu məruzə Avropa məmurlarını bir qədər həyacanlandırdı. Bir tərəfdən Elektron pul (EP) fenomeninin yayılması geniş deyildi. Başqa bir tərəfdən isə uzun müddətli Elektron pulun (EP) inkişafı aspektindən qaçmaq mümkün deyildi. Eyni zamanda Elektron pul emissiyası necə ki, gələcək pul-kredit siyasətinə müsbət təsir edəcək Avropa İttifaqı ölkələrinin mərkəzi bankı belə hesab etdi ki, əsas qayda və şərtləri hazırlamaqla Elektron pul buraxılışını həyata keçirsinlər.

1994 –cü ildə Avropa Milli Bankı perepeyd kartının buraxılmasına kredit institutarına icazə vermişdi, ancaq 1997-ci ildə Avropa komissiyası bank olmayan təşkilatlara da Elektron pul (EP) buraxılması barədə icazə təklifi ilə çıxış etdi. Avropa milli Bankı (AMB) elektron pul (EP) emissiyasının qlobal aspektləri barədə , xüsusilə şəbəkə pulunu iş kalizasiyası adlandıraraq bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün mövcud səhvlərin olmasını qeyd etdi. Nəhayət, məruzədə Avropa Milli Bankı (AMB) tərəfindən 1998-ci ildə birinci dəfə olaraq Elektron pul emitentinə qarşı tələb qoyuldu və bu məsələnin Avropa Şurasının (AŞ) 2000-ci il məşhur direktivində geniş yer tutduğunu qeyd etdilər.

Avropa Mərkəzi Bankının avqust 1998-ci ildə çap etdirdiyi « Elektron pul barədə məruzə»də Elektron pulun belə bir müəyyənliyi vardır: «Texniki qurğunun köməyi ilə pul dəyərinin elektronlu saxlanması ola bilər ki, yalnız emitentin yox, başqa firmaların xeyrinə də ödənişi həyata keçirmək üçün geniş qəbul edilsin və transaksiya aparılması üçün bank hesablarından istifadə öhdəliyi tələb olunsun və eyni zamanda təqdim edənə qabaqcadan ödəniş aparılır.

27 aprel 2002-ci ildə britaniyalılar birinci olaraq qəbul etdiyi Direktivdə Britaniya Hökumətinə Elektron pul (EP) barədə direktivi fəaliyyətə keçməsinə həvalə etdilər, lakin o minimal tələbə malik oldu, çünki onların devizi belə idi: hakimiyyət ölçü götürməyi bacara bilər, yuxarılar isə direktiv əmr verməyi. Onlar maliyyə xidməti və bazarları barədə Qanuna uyğun olaraq Elektron Pul (EP) emissiyasının fəaliyyət növünün tənzimlənməsini müəyyən etdilər.

2002-ci il oktyabr ayında Niderlandda İnstitutlar cəmiyyəti Elektron pul (EP) barədə Direktiv qəbul edilməsi barədə tədqiqat işləri apardılar. Bu onu göstərirdi ki üzv olan 15 ölkədən 5-i hələ direktivin fəaliyyətini həyata keçirməmişdilər. Elektron pulun bu və ya digər emitentini bir ölkə elə-belə hesab edə bilərdi, başqası isə bank sistemi kimi qiymətləndirə bilərdi. Hətta hər hansı bir ölkənin Elektron Ödəniş Sistemini (EÖS) xırda və yaxud texniki cəhətdən fərqləndirməsindən asılı olmayaraq, müxtəlif statusa malik ola bilərdi.

2000-ci ilin direktivinin çıxması anında bir çox bazar iştirakçıları 2003-cü ildə bazarın harmoniyalaşmasının olacağını gözləyərək öz inkişaflarının strategiyasını qurdular. Praktikada isə bir çox ölkələrin nəzarət orqanları Elektron Pul (EP) konsepsiyasını ya düzgün qəbul etmədilər, yada aşağı keyfiyyətdə qəbul etmişdilər, indi isə onlar əsassız olaraq Elektron Ödəniş Sistemindən (EÖS) təşkilatın formasını, yaxud məhsulu, yaxud da bütünlüklə texnologiyanın dəyişilməsini tələb edirdilər.

Artıq 4 ölkənin Belçikanın, Fransanın, Finlandiyanın və Yunanistanın Elektron Pul (EP) barədə qəbul etdikləri direktivin müvafiq qanunauyğunluğuna görə geri qaldıqları qeyd edilmişdir. 2003-cü ilin yanvar vəziyyətinə Avropa İttifaqı bir araya gələrək həmin

ölkələrə müraciət edərək «fikirlərini əsaslandırmağa» və bu qayğısızlığın təsir dairəsi barədə fikirləşməyi tövsiyyə etdilər.

Ancaq bütün bunlarla belə ABŞ-ın federal ehtiyatlar sisteminin keçmiş rəhbəri Alan Qrinspin faktiki olaraq elektron pulun inkişafı pozisayının əksinə çıxış edərək, ABŞ-ın ödəniş sistemini Paradoks adlandırmışdır. İri dollarla ödəniş artq 30 ildən çoxdur ki, kompyuterləşib. Lakin transaksiylarda istehlakçıların ödəniş sistemi əvvəlki kimi valyuta və çəklə kağız daşıyıcısından təkrar olunur. Yeni elektron ödəniş məhsullarının əksəriyyəti o vaxtlar dövriyyədə olan xüsusi valyutani yada salsa da, valyutadan çox kredit kartıçkalarına oxşadığı qeyd edilirdi.

ABŞ-da vətəndaş müharibəsinə qədərki dövrdə pulun əsas forması xüsusi banklara aid idi. 1830-cu ildən başlayaraq 1863-cü ilə kimi, yəni Milli bank aktları qəbul edənə kim ABŞ-da belə bir tendensiya meydana gəlmişdir ki, əgər biz istəyiriksə maliyyə innovasiyalarını qiymətləndirək, onda elə bir qayda işləyib hazırlamalıyıq ki, bu yeniliyi geriyə çəkərək saxlamasın.

18 sentyabr 2000-ci il tarixində Avropa Parlamenti və Şurası tərəfindən qəbul edilən «Elektron pul sferasında bu fəaliyyətlə məşğul olan institutların üstündə prudensial nəzarət fəaliyyəti barədə» direktivdə elektron pulun dəqiqləşdirilməsi müəyyən edilmişdir. «Özlüyündə emitent tələbini təqdim edən pulun dəyəri – elektron qurğuda mühafizə olunur, götürülmüş öhdəlik həcmində qəbul edilir və pul vəsaitini aldıqdan sonra buraxılış üçün qənaətbəxş hesab edilir və ödəniş vəsaiti təkcə emitentdən qəbul edilmir, həm də başqa firmalardan da qəbul edilir».

Avropa İttifaqı Mərkəzi Bankının üzvlərinin əksəriyyəti mövcud qanunvericiliyin, yaxud yeni qəbul edilmiş qanunda müvafiq dəyişikliklərinin aparılmasını tələb edirlər ki, göstərilən direktivə uyğun gəlsin. Bir neçə ölkələr, məsələn : Fransa , Honkonq, Koreya və Malayziya elektron pula aid olan problemlə məsələnin mövcud hüquqi çərçivədə həll edilməsini müsbət hesab edirlər. Koreya, Tailand və Venesuelada belə hesab edirlər ki, bütövlükdə elektron pulun tənzimlənməsini təmin etmək üçün zəruri olaraq xüsusi qanun qəbul etmək lazımdır. Keçmiş ittifaqdan Belarusiya yeganə

dövlətdir ki , 27 iyun 2001-ci ildə Bank plastik kartları ilə elektron pul əməliyyatını həyata keçirmək üçün qərar qəbul edib.

Dünyada mövcud olan çox sayda banklardan 3000 bank özünün internet servisini təklif etmişdir ki, bu da elektron pul dövriyyəsinin təminatında önəmli yerlərdən birini tutur.

Birinci Security Network Bankı 1995-ci ildə müştəriyə İnternet vasitəsilə öz xidmətini göstərmişdir.

Artıq hal-hazırda internetin qlobal şəbəkəsindən istifadə edərək internet servisindən Qərb ölkələrində 35%-dan 40%-a kimi əhali istiadə edir.

Məşhur reytingli analitik duruma malik Fitch İBCA kompaniyasının hesabına əsasən (2000-ci ilin əvvəlinə) – Avropa əhalisinin 10%-i, yaxud 500 min nəfəri Avropanın bir sıra iri banklarından İnternet-banking formasından istifadə edirlər.

Qərbdə müştəriyə xidmət etmək üçün honme banking texnoloji sistemə malik bankla dünyanın qlobal internet şəbəkəsindən istiadə olunur.

Bank servisi vasitəsilə telefon bank xidməti işi 1980 –ci ildə meydana gəlmişdir. Sonradan şəxsi kompyuterlə və birbaşa bank servisində daxil olmaqla (PC – banking) banking xidmətindən istifadə etməyə başladılar. Hal – hazırda internet –banking xidmət sferası müəyyən dərəcədə perspektivlidir. Bankların əksəriyyəti müştərilərlə qarşılıqlı olaraq internet vasitəsilə işləməyə başlamışlar. Mütəxəssislərin fikrincə bank müştərilərinin yarısı bankla qarşılıqlı fəaliyyət üçün dünyanın qlobal internet şəbəkəsinə qoşulmağa çalışırlar. Cari dövrdə internet banking xidmətinə ehtiyac hiss edərək qoşulanlar müəssisə və təşkilat mühasibləridir ki, onlar internetin xidmətindən istifadə edərək çox asan bir yolla ödəniş tapşırıqlarını göndərir. Və vaxtı vaxtında qalıqları barədə bank çıxarışlarını alırlar.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, İnternet-banking gələcək inkişaf perspektivində konkret olaraq müəssisə və təşkilatlarla birbaşa işləmək asan olacaqdır. Roper Starch WorldWide kompaniyasının 2000-ci ildə apardığı tədqiqatın nəticəsi olaraq prioritet perspektivə malik olan bank xidməti sferasına görə İnternet – Banking(79%), Bankomat (74%) , bank şöbələri (63%) , telefon banking(42%) , Mobil telefon banking (11%)

fərqlənmişlər. Eyni zamanda İnternet – banking mövcud müştərilərinin say tutumuna görə (95%) xidmət standartlarının yüksəlməsinə görə (75%) , müştəriyə qarşılıqlı effektiv xidmətə görə (68%) və mövcud banklarla inteqrasiya əməliyyatlarına görə (63%) funksional rol oynayır.

Qərb ölkələrində bank İnternet servis xidməti dinamik inkişafa malikdir və orta hesabla 40% təşkil edir. Hal hazırda dünyanın global internet şəbəkəsindən istifadədə Şimali Amerika liderlik edir. 2000-ci ilin əvvəlinə olan məlumata əsasən Norveçdə əhalinin 8%-i , ABŞ-da 5%-i , İsveçrədə 42%-i, Kanadada 41%-i, Finlandiyada 38 %-i, Danimarkada 35%-i, Böyük Britaniyada isə 25 % internet bank xidmətindən istifadə edirlər.

Eyni zamanda internetin populyarlığından istifadə edərək əməliyyatları aparan müştərilərin sayı getdikcə artır. Bununla yanaşı bazarın inkişafı internet-bankinglə işləyən bankların say artımına müsbət təsir etməkdədir. Belə ki 2000-ci ilin yayında ABŞ-ın 100 iri bankından 70-i öz müştərilərinə internet servis xidməti göstərmişdir. Onlardan 9 bank Amerika bank biznesində liderdir. Citicorp Bank of America, Chase, Bank one, First union , Welles Farqo və s. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Avropa bankları Amerika banklarından nəinki geri qalır, hətta təkə sayına görə yox dövriyyə həcminə görə onu qabaqlaya bilir. Belə ki , Cap Gemini - Ernst Yonqun məlumatına əsasən Avropada bank əməliyyatlarının internet vasitəsilə həyata keçirilməsi 4% təşkil edirsə , bu əməliyyat ABŞ-da 3 % təşkil edir. Hal hazırda bütün dünyada 1500-dən çox bank öz arsenalında internet-banking xidmətindən istifadə edir.

III FƏSİL. ÖDƏNİŞ SİSTEMİNİN İNKİŞAFI PROSESİNDƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR

3.1. Nağd pul dövriyyəsinin Mərkəzi Bank səviyyəsində təşkilinin tənzimlənməsi istiqamətləri

Ölkədə nağd pul dövriyyəsi, tədavülü və onların tənzimlənməsi ilə məşğul olan əsas, aparıcı qüvvə Mərkəzi Bankdır. Tədqiqata cəlb edilən illər ərzində Mərkəzi Bank ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin nağd pula olan tələbatının tam həcmdə, tələb olunan strukturda və vaxtında ödənilməsini, nağd pul üzrə strateji ehtiyatların formalaşdırılmasını və həmçinin bunula bağlı digər problemlərin həllini təmin etmişdir.

Nağd pul sferasının idarə edilməsi birbaşa Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Tədqiqat aparılan illər ərzində Mərkəzi Bank müasir təcrübəyə əsaslanaraq nağd pul sferasının institulaşması və bu sahədə mövcud idarəetmə sistemlərinin inkişaf istiqamətində işləri davam etdirmişdir. Bununla əlaqədar Mərkəzi Bankda nağd pulun səmərəli istifadə edilməsi , biznes proseslərdə risklərin tənzimlənməsi məqsədilə daxili nəzarət sistemləri təkmilləşdirilmişdir.

Tədqiqata cəlb edilən illər ərzində pulun emalı proseslərinin səmərəli təşkili sahəsində pul nişanlarının tam avtomatlaşdırılmış sistemlərdə emalına nail olunmuşdur. Avtomatlaşdırılmış çeşidləmə sistemlərində əskinasların orta günlük emal həcmi 0,9 mln ədəd olmuşdur.

Nağd pulun effektiv və təhlükəsiz idarə edilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank ölkədə tam avtomatlaşdırılmış Nağd pul Mərkəzinin (“Cash Center”) yaradılması ilə bağlı tədbirləri davam etdirmişdir. 2010-cu ildə layihənin realizasiya mərhələsinədək olan işlər başa çatdırılmışdır.

Eyni zamanda Mərkəzi Bankda nağd pulla bağlı əməliyyatların tam avtomatlaşdırılmasına və müvafiq hesabatlıq sisteminin yaradılmasına , habelə nağd pulun hərəkətinin avtomatlaşdırılmış qaydada izlənilməsinə və risklərin əvvəlcədən tənzimlənməsinə imkan verəcək Nağd Pulun idarə edilməsi Sisteminin (CMS) yaradılması üzrə fəaliyyət davam etdirilmişdir.

Mərkəzi Bankın mövcud ərazi idarələrinin fəaliyyəti optimallaşdırılaraq daha da təkmilləşdirilmiş və regionlarda nağd pulun 5 Mərkəz (Naxçıvan, Yevlax, Biləsuvar, Gəncə və Xaçmaz R.M) vasitəsilə idarə olunmasına başlanılmışdır.

Nağd pul dövriyyəsinin təşkilinin ən mühüm məsələlərindən biri də dövriyyədə olan milli pul nişanlarının keyfiyyətinin artırılması , saxtakarlığın qarşısının alınması , eyni zamanda pul nişanları ilə davranış mədəniyyətinin yüksəldilməsidir. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank tərəfindən elan edilmiş Tədavüldə təmiz pul siyasətinin realizasiya istiqamətində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Dövriyyədə olan pul nişanlarının keyfiyyətinin yüksək səviyyədə saxlanılmasına nail olunmuşdur.

Layihənin genişləndirilməsi və metal pul nişanlarına olan tələbatın tam ödənilməsi məqsədilə Mərkəzi Bankda Qaynar Xətt yaradılmışdır.

Mərkəzi Bank beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq əhalidə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi, ekspertizası və maarifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində, eyni zamanda regionlarda müvafiq xidmətin göstərilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Mərkəzi ofisdə , Agent Banklara və Biləsuvar Ərazi İdarəsində Əhaliyə xidmət kassası yaradılmış , bu kassalar vasitəsilə pul nişanlarının dəyişdirilməsi həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda ölkənin digər regionunda da əhaliyə xidmətin genişləndirilməsi ilə bağlı qərarlar bağlı edilmişdir.

Maarifləndirmə çərçivəsində yeni manatımızı tanıyın kompaniyası eyni zamanda bank sektoru və iri ticarət müəssisələri üçün pul nişanlarının mühafizə elementləri və ekspertiza mövzusunda trening və seminarlar təşkil olunmuşdur.

Aparılan tədqiqatlar və beynəlxalq təcrübə göstərir ki, hər bir ölkədə nağd pul dövriyyəsinə təsir göstərən çoxsaylı amillərdən biri də bank sisteminin inkişaf səviyyəsidir. Buna görə də tədqiqat üçün ən zəruri işlərdən biri də bank sisteminin inkişafının təhlil olunmasıdır.

Göstəricilərdən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının bank sektoru 2010-cu ildə də inkişaf dinamikasını qoruyub saxlamış , mailiyyə vasitəçiliyi funksiyası daha da dərinləşmişdir.

Bank aktivlərinin likvidlik səviyyəsi kreditorlar və borcalanlar qarşısında öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi üçün kifayət olmuşdur. Likvidliyin möhkəmlənməsinə bankların depozit bazasının strukturunun yaxşılaşması təsir göstərmişdir. Belə ki, müştərilərin tələb olunanadək depozitlərin orta xüsusi çəkisi azalmış, müddətli depozitlərinin orta xüsusi çəkisi isə artmışdır. Bu, banklarda passiv və aktivlərinin idarə edilməsinin yaxşılaşmasına imkan vermişdir.

Bank nəzarəti çərçivəsində tənzimləmə və nəzarət tədbirləri artım və dayanıqlılıq arasında optimal nisbətə təminatına yönəldilmiş, sistem risklərinin minimallaşdırılması, sektorun sabit fəaliyyətinin təmin edilməsi, əhəlinin və investorların etimadının qorunmasını hədəfləmişdir.

Banklar üzərində intensiv nəzarət rejimi optimallaşdırılmışdır ki, bununda əsas məqsədi risklərin adekvat qiymətləndirilməsi və bu əsasda maliyyə dayanıqlılığının, o cümlədən kapital adekvatlığının düzgün diaqnostikası olmuşdur. Diaqnostika işləri arasında müntəzəm stress-testlər xüsusi rol oynamışdır.

İlk dəfə banklara nəzarət risk profillərinə uyğun olaraq matrisa modeli əsasında həyata keçirilmişdir. Hər bir bank üzrə fərdi fəaliyyət proqramı və nəzarət rejimi müəyyən olunmuşdur. Zəif və həyat qabiliyyəti olmayan 2 bankın lisenziyası ləğv edilmişdir. Bu bankların aktivləri və depozit bazası kiçik olduğu üçün onların ləğvi bank sisteminə təsirsiz ötürülmüşdür.

Bank nəzarəti çərçivəsinin qlobal çağırışlara adaptasiyası davam etdirilmiş, requlyativ çərçivə kontrtsiklik tənzimləmə prinsipləri əsasında yenilənmiş və erkən xəbərdarlıq potensialı gücləndirilmişdir. Kapital, likvidlik və makroprudensial nəzarət alətləri üzrə Bazel-III konsepsiyasına əsaslanan yeni dayanıqlıq normativləri araşdırılmışdır. Nəticədə, bank kapitalının keyfiyyətinin artırılması, bank aktivlərinin artımının dayanıqlılığının təmin edilməsi məqsədilə kapital yetərliliyinin yeni əmsalı – leverec əmsalının tətbiqinə başlanılmışdır.

Eyni zamanda bank sisteminin sabit və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən likvidlik riskinin idarə olunması ilə bağlı bankların daxili siyasət, qayda və proseduralarına dair yeni tələblər müəyyən edilmişdir. Təsdiq edilmiş

əlavələr bank sisteminin dayanıqlılığını artərmaqla yanaşı , bank sisteminə qarşı olan etimadın yüksəldilməsini təmin etmişdir. Banklarda risk menecment potensialı gücləndirilmişdir.

Mərkəzi Bank tərəfindən banklarda risklərin idarə edilməsi sisteminin səviyyəsi , işləkliyi və adekvatlığının yeni qiymətləndirmə sistemi müəyyən edilmiş və onun ilkin olaraq sistem əsaslı banklarda tətbiqinə başlanılmışdır.

Banklarda stress- testlərin keçirilməsi üzrə yeni qaydalar hazırlanmışdır. Stress- testlərin aparılması haqqında qaydalar layihəsində stress-test üzrə bank daxili siyasət, qayda və prosedur, hesabatlıq sistemləri habelə stres-test işinin təşkilinə dair minimum tələblər müəyyən edilmişdir. Risk menecerlərinin beynəlxalq səviyyəli sertifikatı daha qabaqcıl səviyyədə davam etdirilmişdir.

İstehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi və bank xidmətləri haqqında maarifləndirilməsi cəmiyyətin banklara etimadının artırılmasında mühüm rol oynayır. İl nərzində Mərkəzi Banka daxil olmuş müraciətlərin əksəriyyəti kreditlərin verilməsi, kredit müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklərin icrası ilə bağlı yaranmış mübahisələr, plastik kartlarla və bankomatların işi ilə bağlı yaranmış problemlərlə əlaqədar olmuşdur. Müraciətlərin mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq müvafiq qaydada baxılmış , cavablandırılmış və qaldırılmış problemlərin həlli istiqamətində lazımı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

3.2. Nağdsız hesablaşmaların reallaşmasında elektron ödəniş sistemindən istifadənin genişləndirilməsinin əsas istiqamətləri

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin maliyyə bazarında nağdsız ödəniş sistemi geniş yayıldığından adi əməliyyat mexanizminə çevrilib. Nağdsız ödəniş pul və pul vəsaitlərinin nağd olmadan banklar və səlahiyyəti olan digər maliyyə mənbələri vasitəsilə həyata keçirilən pul dövriyyəsinin formasıdır. Təbii ki, bunun üçün etibarlı

əməliyyat sistemi, geniş texniki imkanlar və subyektlər arasında inam olmalıdır. İlk iki məsələni yalnız maddi imkanlar hesabına, özü də qısa müddətdə reallaşdırmaq mümkündürsə, üçüncü məsələ xeyli zaman və təbliğat tələb edir.

Son illər Azərbaycanda da nağdsız ödəniş sisteminin inkişafı məqsədlə müvafiq addımlar atılır. Düzdür, hələ ki, bəzi maliyyə subyektlərinin bu sistemi həyata keçirmək üçün POS-terminalların tətbiqinə və eyni zamanda əhalinin də nağd ödənişlərin aparılmasına az maraq göstərmələri müşahidə edilir. Bunu statistik rəqəmlərdən də hiss etmək olur. Belə ki, nağd pul kütləsinin ümumi pul dövriyyəsində xüsusi çəkisi inkişaf etmiş ölkələrdə 7-10 faiz arasında olduğu halda, ötən ilin məlumatına əsasən, bu göstərici Azərbaycanda 50-55 faiz təşkil edib. Bu rəqəmləri başqa cür təqdim etsək qeyd etmək olar ki, son illər dünyada nağdsız ödənişlərin həcmi artmaqdadır və hər il 7-8 faiz çoxalaraq təqribən 280-300 milyard dollar təşkil edir. Bunun 80 faizi inkişaf etmiş dövlətlərin, konkret olaraq 40 faizi ABŞ-ın payına düşür və bu ölkə dünya üzrə lideridir. İkinci yerdə ümumi nağdsız ödənişlərin 21 faizinin həyata keçirildiyi Avrozona gəlir. Hesablamalara görə, 2020-ci il üçün Avropa Birliyi ölkələrində ümumi hesablaşmaların 30%-i nağdsız aparılacaq. Ona görə də bu gün nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi sürətlə dünya elitesinə inteqrasiya olunan Azərbaycan hökumətinin də maliyyə-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Bu sahədə beynəlxalq təcrübədən, inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən istifadə etməklə, habelə əhalinin maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması yolu ilə sözügedən sistemin genişləndirilməsinə, populyarlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Məsələn, dünya ölkələrinin bir çoxunda bir əqd üzrə nağd qaydada aparılan hesablaşmanın məbləği müvafiq həcmdə məhdudlaşdırılır və artıq məbləğlərə cərimələr tətbiq edilir. Eyni zamanda, vergi sistemi vasitəsilə müəyyən güzəştlərdən istifadə olunmaqla stimullaşdırıcı addımlar atılır. Bu məqsədlə artıq Azərbaycanda da Vergi Məcəlləsinə dəyişiklikləri nəzərdə tutan təkliflər paketi hazırlanaraq hökumətə təqdim olunub.

Nağdsız ödəniş sistemi maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətlənməsi, nağd pul kütləsinin ixtisarı, ödəniş məbləğinin dəqiq aparılması kimi iqtisadi, vaxt itkisinin

aradan qaldırılması, pul itirmə kimi sosial əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Çünki əsasən bankların və digər maliyyə təşkilatlarının yaratdığı sistem vasitəsilə həyata keçirilən nağdsız ödəniş əməliyyatlarında bütün hüquqi və fiziki şəxslər sərbəst şəkildə iştirak etmək imkanlarına malik olurlar. Bu işdə dövlətin də maraqları genişdir. Çünki bu sistem maliyyə intizamına nəzarət etməyə, maliyyə əməliyyatlarında şəffaflığın qorunmasına, makroiqtisadi proseslərin nizama salmasına, eyni zamanda vətəndaşların rahatlığının təmin olunmasına, müştərilərin və bankların əməliyyatlarının təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Mütəxəssislərin fikrincə, nağdsız hesablaşmalar nağd ödənişlə müqayisədə bir çox üstünlüklərə malikdir. Belə ki, bu sistem hesablaşmaların elastikliyi ilə fərqlənir, əməliyyatların dəqiqliyi və təhlükəsizliyinə xidmət edir, nağd ödənişlərdə olduğu kimi pulların bir və ya bir neçə dəfə təkrar hesablanması tələb etmir. Bunlarla yanaşı, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması, əhaliyə dövlət təşkilatları tərəfindən göstərilən kommunal və sair xidmətlərin haqlarının rahat şəkildə ödənilməsi, canlı unsiyətin azalması nəticəsində rüşvət hallarının aradan qaldırılması nağdsız ödəniş sisteminin üstünlüklərindəndir.

Həmçinin nağdsız ödəniş sistemindən istifadə etməklə nağd pulun daşınmasına, saxlanılmasına, yoxlanılmasına sərf ediləcək xərclərdən azad olmaq mümkündür. Xüsusilə böyük məbləğlərlə işləyən şirkətlər buna daha çox önəm verməlidir. Çünki təbii ki, bu işləri yerinə yetirmək üçün şirkət bir neçə işçi saxlamalıdır.

Nağdsız ödənişlər bir neçə növ üzrə - ödəniş tapşırığı, ödəniş tələbnaməsi, hesab qəbzləri (çeklər), akkreditivlərlə və ən geniş yayılmış növ olan plastik kartlar vasitəsilə aparılır.

Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma bankda hesabı olan müəssisənin həmin hesabdan müəyyən məbləğin başqa müəssisənin hesabına daxil edilməsi haqqında banka verdiyi tapşırıqdır. Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmanı icra etmək üçün bank müştərinin tapşırığı ilə onun hesabından müəyyən pul vəsaitinin bu və ya başqa bankda (benefisiar bankda) ödəyicinin göstərdiyi şəxsin hesabına ödəyir. Bu öhdəliyi bank, bank hesabı

müqaviləsində ayrı müddət nəzərdə tutulmayıbsa, ödəniş tapşırığının banka daxil olduğu günün ertəsi günündən gec olmayaraq icra edir.

Ödəniş tələbnaməsi müqavilə üzrə göndərilmiş mallar, görülmüş xidmətlərin dəyərini ödəyiciyə xidmət edən banka göndərilmiş hesablaşma və yük sənədləri əsasında ödəmək barədə mal göndərən alıcı qarşısında tələbidir. Mal göndərən bu tapşırığı müqavilə, hesablaşma və yük göndərmə sənədləri ilə birlikdə alıcının bankına göndərir. Bu sənədlər banka çatdıqdan sonra pul, mal göndərən təşkilatın hesabına köçürülür. Ödəyicinin pul və mal sənədlərinin ödənilməsi barədə verdiyi razılıq aspekt adlanır.

Akkreditivlərlə hesablaşmalar alıcı bankının satıcı bankına akkreditiv ərizəsində göstərilən məbləği ödəmək barədə tağşırığıdır. Akkreditiv, malların göndərilməsi və xidmətlərin göstərilməsini təsdiq edən sənədlər təqdim olunarkən göndərilmiş malların, xidmətlərin dəyərini benefisiarına ödəmək barədə bankın öhdəliyidir. Benefisiar müəyyən məbləğdə pulu almaq üçün hesablaşma sənədində göstərilmiş hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

Nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi formalarından biri də **hesab qəbzlərlə-çeklərlə** hesablaşmalardır. Çek müəyyən edilmiş formada istifadə edilən qiymətli kağızların geniş yayılmış formasıdır. Bu bankın müştərisinin onun cari hesabından müəyyən məbləğin onu təqdim edən şəxsə və ya çekdə göstərilən digər bir şəxsə ödənilməsinin qəti əmridir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nağdsız ödəniş növləri əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərə aiddir. Lakin bu gün dünyada nağdsız ödənişlərdə böyük paya və nüfuza sahib olan plastik kartlarla ödəmə mexanizmdir ki, bu imkandan istənilən sıradan vətəndaş yararlanabilir. Statistik rəqəmlərə görə, bu gün dünyada nağdsız ödənişlərin təqribən 60-65 faizi kartlarla ödəmələrin payına düşür. Dünyada elektron hökumətin, elektron ticarətin və mobil ödəmələrin tətbiqi də nağdsız ödənişlərin inkişafına təkan verib.

Hazırda Azərbaycanın maliyyə bazarında nağdsız ödəniş sisteminin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini söyləmək çətindir. Çünki hələ də sahibkarlıqla məşğul olan

orta səviyyəli bir çox hüquqi və fiziki şəxslər pul vəsaitlərinin daha tez əldə edilməsi mənasında nağd şəkildə əməliyyatlara üstünlük vermələri ilə yanaşı, sırası vətəndaşların da çox cüzi bir hissəsi nağdsız ödənişlərə maraq göstərirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, nağdsız ödənişlər, xüsusilə də böyük həcmli məbləğlərdə, vəsaitə üçüncü şəxslərin müdaxiləsi imkanlarını, saxta pul əskinaslarından istifadə hallarını aradan qaldırır.

Vətəndaşların isə nağdsız ödənişlərə az maraq göstərmələri bu sistemin imkanlarından məlumatsızlıqları və ümumiyyətlə sistemin hələ ki, maliyyə bazarını tam əhatə etməməsidir. Digər tərəfdən hər hansı ticarət obyektindən alış-veriş edən şəxsin ödənişi nağd deyil, plastik kart vasitəsilə nağdsız şəkildə ödəməsinə əsas yaradan amillər yoxdur. Yəni, başqa sözlə desək, alıcını indiyə qədər adət etdiyi nağd ödəniş sistemindən imtina edərək, plastik kart əldə etməyə, ondan istifadə qaydalarını öyrənməyə, istifadə etməyə maraqlandıran stimullaşdırıcı səbəblər olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda iri müəssisələrin demək olar ki, əksəriyyəti nağdsız ödəniş sistemindən istifadə edirlər. Lakin bu ölkənin maliyyə sektorunda dövr edən vəsaitin bir hissəsini təşkil edir. Çünki ölkəmizdə böyük pul kütləsinin dövr etdiyi ticarət və xidmət sektorunda ödəniş sistemi demək olar ki, bütünlüklə nağd şəkildədir. Bu mənada Azərbaycanın nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatındakı çəkisini artırmaq üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Yəni, hökumət tərəfindən qanunverici bazanın təkmilləşdirilməsi, maliyyə sektorunun aparıcı subyektləri olan banklar və digər maliyyə təsərrüfatları isə nağdsız ödəniş sisteminin tətbiqinin texniki tərəflərini həll etməklə yanaşı, ictimaiyyətin maarifləndirilməsi və maraqlandırılması istiqamətində də geniş təbliğat-taşviqat işi aparılmalıdır.

Hazırda ölkədə elektron hökumətin inkişaf etdirilməsi, elektron bazarların yaradılması, yaxın zamanlarda Vergi Məcəlləsinə edilməsi gözlənilən dəyişikliklər nağdsız ödəniş sisteminin inkişafına xidmət edən addımlardır. Qeyd edək ki, qanunvericilik müəyyən mənada inzibati qaydada sistemin inkişafına təkan verə bilər. Yəni, qanunla nağd qaydada aparılan hesablaşmanın məbləği müvafiq həcmdə

məhdudlaşdırılmaqla nağdsız ödənişlərin həcmi artırmaq olar. Həmçinin, plastik kartlardan istifadəni qəbul etməkdən imtina edən satış və xidmət obyektlərinə qarşı da qanuni şəkildə inzibati cəzalar tətbiq etmək mümkündür. Digər bir variant isə cəza deyil, həvəsləndirici metod kimi vergi sistemi vasitəsilə müəyyən güzəştlərin tətbiq edilməsi ola bilər.

Lakin inzibati qaydalarla sırası vətəndaşları bu sistemə cəlb etmək imkanları olmadığından, deməli bu istiqamətdə əsas vasitələrdən biri stimullaşdırıcı tədbirlərdir. Misal üçün, plastik kartların müştərilə bugünkündən daha ucuz qiymətə təqdim edilməsi, plastik kart sahibləri arasında müxtəlif həvəsləndirici, uduşlu kampaniyaların keçirilməsi, ay, rüb və il ərzində plastik kart vasitəsilə edilən ödənişlərin müəyyən faizi həcmində bonus mükafatların verilməsi və s. kimi həvəsləndirici addımlar atıla bilər.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən ölkə iqtisadiyyatında nağdsız dövriyyənin həcmi yüksəldilməsi və ödəniş kartları bazarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatların əsas məqsədlərinə ictimaiyyətin müasir elektron ödəniş alətlərinin üstünlükləri və imkanları barəsində maarifləndirilməsi və alqı-satqı əməliyyatları üzrə hesablaşmalarda kartlardan istifadənin miqyasının genişləndirilməsi üçün geniş təbliğat kampaniyasının həyata keçirilməsi də daxildir.

İctimaiyyətin ödəniş alətlərinin üstünlükləri və imkanları sahəsində maarifləndirilmə səviyyəsinin aşağı olması ölkədə yaradılmış infrastruktur imkanlarından daha səmərəli və effektiv istifadə edilməsini, banklar tərəfindən elektron ödəniş xidmətlərinin inkişaf etdirilməsini və bu sahədə innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsini əngəlləyən səbəblərdən biridir.

Kart sahiblərinin ödəniş kartının üstünlükləri, onun vasitəsi ilə həyata keçirilən əməliyyatlar, ödəniş kartından istifadə zamanı qarşılaşa biləcəkləri fıırılacaq halları və bu hallara qarşı mübarizə tədbirləri və s. haqqında məlumatlandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətdə yüksək ödəniş mədəniyyətinin formalaşdırılması, əhaliyə elektron ödəniş xidmətlərindən və nağdsız ödəniş alətlərindən istifadə vərdişlərinin aşılması, ödəniş kartlarının üstünlükləri və imkanları, habelə kredit təşkilatlarının, pərakəndə

ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrinin və kart sahiblərinin hüquq və öhdəlikləri haqqında ictimaiyyətə daha ətraflı məlumatın təqdim edilməsi bu veb sahifənin hazırlanmasının əsas məqsədlərindəndir.

Ölkədə nağd pul dövriyyəsinin miqyasının böyük olması iqtisadiyyatı iri həcmdə investisiya və kredit resurslarından məhrum edir, bank sisteminin maliyyə vasitəçiliyini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Eyni zamanda, nağd pul dövriyyəsinin üstünlük təşkil etməsi bir sıra struktur problemlərin, o cümlədən maliyyə intizamının pozulması, şəffaflığın aşağı olması, qeyri-mütəşəkkil pərakəndə ticarətin üstünlük təşkil etməsi və s. kimi problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ödəniş sistemləri sahəsində islahatların həyata keçirilməsinə, zəruri infrastrukturun formalaşdırılmasına baxmayaraq, yaradılmış potensialdan və infrastruktur imkanlarından tam və səmərəli istifadə olunması, regionlarda elektron maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının formalaşdırılması, əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması və digər sahələrdə həlli vacib olan bir sıra məsələlər mövcuddur.

Bu məsələlərin həlli və ödəniş sistemlərinin effektiv və təhlükəsiz fəaliyyətinin, maliyyə bazarlarının stabil inkişafının, hökumət qurumlarının və iqtisadi subyektlər qismində çıxış edən tərəflərin ödəniş sistemlərinə cəlb olunmasının, nağdsız dövriyyənin həcmnin artırılmasının təmin olunması, habelə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında ödəniş sistemlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə kompleks tədbirlərin reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- elektron ödəniş xidmətlərinin institusional və hüquqi bazasının daha da gücləndirilməsi;
- banklar tərəfindən nağdsız hesablaşmalar üzrə təqdim olunan xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- qiymətli kağızlar üzrə hesablaşma sisteminin ödəniş sistemləri infrastrukturuna inteqrasiyasının təmin olunması;
- vergi, gömrük ödəniş və rüsumlarının, inzibati cərimələrin elektron ödəniş alətləri vasitəsilə ödənilməsi imkanının yaradılması;
- hesablaşmaların həyata keçirilməsində müasir texnologiyalara əsaslanan ödəniş mexanizmlərindən istifadə edilməsi;
- ödəniş alətlərinin istifadəsi üzrə stimullaşdırıcı proqramların həyata keçirilməsi;
- əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması və s.

Milli Ödəniş Sisteminin inkişafı istiqamətində həyata keçiriləcək islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatda nağdsız hesablaşmaların səmərəliliyinin artırılması ilə nağd

pul kütləsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılacaq, bank sistemindən kənar dövriyyə azalmaqla iqtisadiyyata investisiya imkanları genişlənəcək, maliyyə bazarının və maliyyə xidmətlərinin inkişafı təmin ediləcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
2. Banklar Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. Elektron imza və elektron sənəd haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
4. Prosesinq təşkilatlarına icazələrin verilməsi və prosesinq fəaliyyətinə nəzarət qaydaları;
5. Banklarda İnformasiya Texnologiyalarının tətbiqi qaydaları;
6. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən Banklar arasında hesablaşmaların aparılması qaydaları;
7. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar tərəfindən ödəniş statistikasını hesabatları formalarının tərtibi və təqdim edilməsi haqqında təqdimat;
8. Azərbaycan Respublikasının bank sistemində pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatların tərtib olunması qaydaları;
9. Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı və həcmi haqqında statistik hesabat;
10. Azərbaycan respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında təlimat;
11. Məmmədov S.M. Bankirin stolüstü kitabı, Bakı, "Ay-Ulduz" nəşriyyatı;
12. Məmmədov Z.F. Bank işi və elektron bankçılıq, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2003;
13. Abdullayev T.E. Azərbaycan iqtisadiyyatının reallıqları, Moskva, N&K Group, 2006;
14. Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları, Bakı, 2013;
15. Abbasov Ə.M., Məmmədov Z.F. Bank işi və e-bankçılıq, Bakı, 2003;
16. Məmmədov Z.F., A.Yeman. Azərbaycan Milli Ödəniş Sisteminin inkişaf tendensiyası: hüquqi və iqtisadi aspektlərin təhlili, Qanun, 2009;

17. Аббасов А.М. , Мамедов З. Ф. Электронизация финансовой индустрии в условиях сетевой экономики. Баку: Азернешр, 2007.
18. Банковское дело Управление и технологии под ред. Тавасиева Учебник 2005. 671с.
19. Банковское дело под ред Коробовой Г.Г Учебник 2006 -766с.
20. Банковское дело - современная сист. кредитования. под ред. Лаврушин.М.- 2007.
21. Банковское дело Костерина Т.М МФПА, 2005
22. Банковское дело под ред Лаврушина О.И Учебник 2005
23. Банковское дело под ред Коробовой Г.Г Учебник 2006
24. Банковские риски. Издательство: КноРус, 2008 г.
25. Банковский менеджмент .Издательство: КноРус, 2010 г.
26. www.cbar.az
27. <https://gpp.az/>
28. <http://www.biznesjurnal.com/>
29. <http://webcityhost.net/vergiler/upload/File/art-476.pdf>
30. <http://az.wikipedia.org/>

РЕЗЮМЕ

Платёжная система — совокупность правил, процедур и технической инфраструктуры, обеспечивающих перевод стоимости от одного субъекта экономики другому. Платёжные системы являются одной из ключевых частей современных монетарных систем.

Обычно подразумевается, что через платёжные системы осуществляется перевод денег. С юридической точки зрения в большинстве случаев происходит перевод долга: средства, которые платёжная система должна одному из клиентов, она становится должна другому клиенту. Когда первый клиент передаёт платёжной системе свои деньги, то фиксируется сумма такой передачи, то есть сумма долга перед первым клиентом. Своим распоряжением клиент может указать, что платёжная система теперь должна не ему, а второму клиенту. При обращении второго клиента к платёжной системе у него есть возможность получить денежный эквивалент такого долга. В ряде случаев платёжными средствами выступают не деньги или долги, номинированные в деньгах, а условные платёжные единицы или специализированные ценные бумаги (примером могут служить WMR).

Платёжные системы являются заменителем расчётов наличными деньгами при осуществлении внутренних и международных платежей и являются одним из базовых сервисов, предоставляемых банками и другими профильными финансовыми институтами. Самым большим сервисом такого рода является система SWIFT (2012 год).

Расширенными формами платёжных систем (включая физическую или электронную инфраструктуру и связанные с ними процедуры и протоколы) являются проведение финансовых транзакций с помощью банкоматов, платёжных киосков, POS-терминалов, карт с хранимой денежной стоимостью; электронных

кошельков; проведение транзакций на валютных рынках, рынках фьючерсов, деривативов и опционов. Некоторые платёжные системы включают в себя кредитные механизмы, однако их следует рассматривать вне аспекта платёжных систем.

SUMMARY

The payment system is an operational network - governed by laws, rules and standards - that links bank accounts and provides the functionality for monetary exchange using bank deposits. The payment system is the infrastructure (consisting of institutions, instruments, rules, procedures, standards, and technical means) established to effect the transfer of monetary value between parties discharging mutual obligations. Its technical efficiency determines the efficiency with which transaction money is used in the economy, and risk associated with its use.

What makes it a "system" is that it employs cash-substitutes; traditional payment systems are negotiable instruments such as drafts (e.g., checks) and documentary credits such as letters of credit. With the advent of computers and electronic communications a large number of alternative electronic payment systems have emerged. These include debit cards, credit cards, electronic funds transfers, direct credits, direct debits, internet banking and e-commerce payment systems. Some payment systems include credit mechanisms, but that is essentially a different aspect of payment. Payment systems are used in lieu of tendering cash in domestic and international transactions and consist of a major service provided by banks and other financial institutions.

Payment systems may be physical or electronic and each has its own procedures and protocols. Standardization have allowed some of these systems and networks to grow to a global scale, but there are still many country- and product-specific systems. Examples of payment systems that have become globally available are credit card and automated teller machine networks. Specific forms of payment systems are also used to settle financial transactions for products in the equity markets, bond markets, currency markets, futures markets, derivatives markets, options markets and to transfer funds between financial institutions both domestically using clearing and Real Time Gross Settlement(RTGS) systems and internationally using the SWIFT network.

The term electronic payment can refer narrowly to e-commerce - a payment for buying and selling goods or services offered through the Internet, or broadly to any type of electronic funds transfer.